

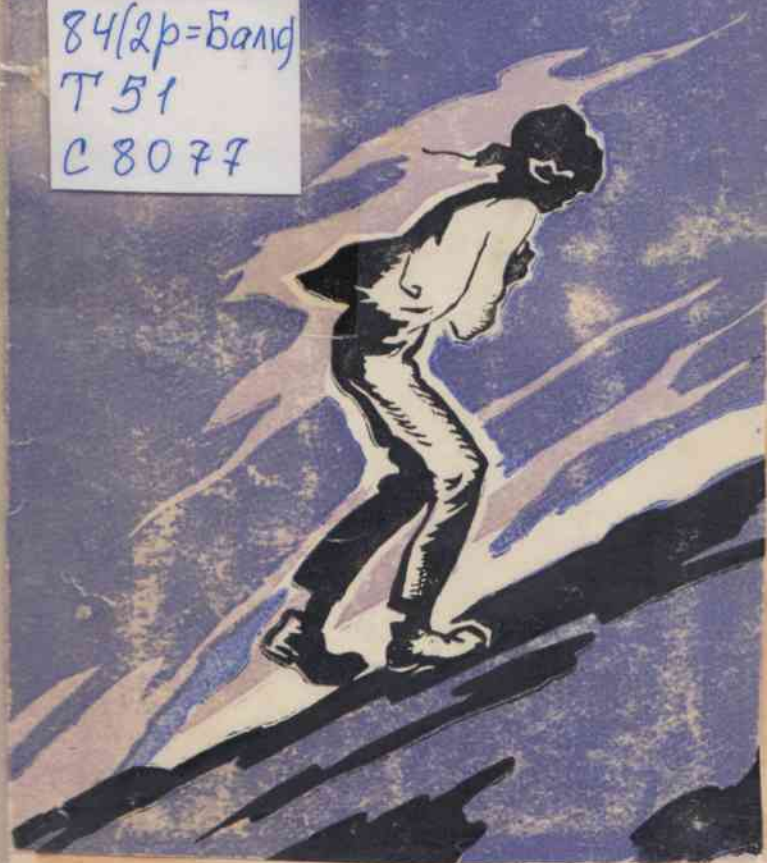
ДЖАГЪАРФАР ТОКУМАЕВ

ЕКСЮЗНЮ
КЪАДАРЫ

84(2p=Балид)

Т 51

С 8077

ДЖАГЪАФАР ТОКУМАЕВ

**ТЕКСЮЗНЮ
КЪАДАРЫ**

ПОВЕСТЬ БЛА ХАПАРЛА

НЪАБАРТЫ-МАЛКЪАР КИТАБ БАСМА

НАЛЬЧИК • 1966

КБАССР

Республиканская библиотека

им. Н. К. Круйской

гор. Нальчик, Ногмова, 42

Б С(Балк.)2
Т51

7-3-3
28-66-M

ЁКСЮЗНЮ КЪ АДАРЫ

1

1942 джылны январь айыды. Сууукъ кыш джер юсюнде болган затны битеу юшютюб кюярга умут этгенча, кюнден кюннге сууукъдан сууукъ бола барады. Чинар тереклени бутакълары, юслерин басхан кърны кетюралмай, суу кылычлача бюгюлюбдюле. Юлкюлени кърыусуз бутакълары уа асыры бюгюлгенден, кыйырлары джерге окъуна джетедиле.

Эртденликде, кече джаугъан къалын кърны джыра, школга терлеб джетдим. Биринчи дерсибиз арифметика эди. Китабларыбызны бла дефтерлерибизни аллыбызга салыб, устазны сакълайбыз. Бир ненча минут озгъандан сора, окъуучула манга:

— Мурат, барыб, Дахир Харуновични нек келмегенин би-

либ келсенг'а, — дедиле. Мен классда староста эдим. Олтургъан джеримден къобуб, эшик таба тебрегенимлей, школну директору Къасымов кирди. Ол алтмыш — алтмыш беш джылы болгъан, узун бойлу сазбет адамды. Къасымов бизни бла къысха саламлашды да, Дахир Харуновични дерсге келмезлигин айтды. Окъуучуладан бири «нек?» деб сорду.

— Военкомат чакъырады, — деди директор, бууун сагъатына къарай. — Дауур этмей, кеси аллыгъызгъа окъуй туругъуз.

Ол кюн школда хазна дерс болмады. Устаз джашладан джангыз Дахир Харунович къалыб тура эди да, ол да аскерге кетди. Эл да, школ да, къалай эсе да, иесиз къалгъанча, шош болгъандыла. Уруш баргъан джерледен элге терктерк бушуу къагъытла келедиле. Аллай къагъыт келген юйге къатынла джыйылыб, сарнау салыб джылайдыла.

Школдан къайтханымда, анам бир къауум къатын бла бирге олтура эди. Ала бары да къолкъабла эшедиле. Къолкъабланы бла джылы джюн чындайланы битеу элни тиширыулары эшедиле. Ала аланы фронтха — совет аскерчилеге джибередиле.

Анам манга аш бере: «Не хапар барды?» — деб сорду. Не хапар айтырлыгъем мен анга. Элде бир тюрлю бир зат эштилсе, аны тиширыула бир бирге терк окъуна джетдиредиле.

— Немецлиле Нальчикге джууукълашхандыла дейдиле, ол кертимиди? — деб анам манга дагъыда соруулу къарады.

— Билмейме, — дедим мен, джылы от гырджынны айраннга бушто эте. Анам ауур кюч-

сюне, ишин кьолгъа алды. Алыкъа джыл да толмагъан, мени гитче эгешчигим Асият бешикде джукълайды. Къабыргъада атамы сураты тагъылыбды. Атам ол суратын фронтдан ийгенди. Самолётну къатында ышара тургъанлай тюшгенди. Атам лётчикди. Аны сураты газетледе да чыкъгъанды. Эки немецли самолётну агъызгъанды, деб газетле алай джазадыла. Атамы эрлигине мен къууанама, ол кёлюмю кётюреди. Элде аны атын айтмагъан адам джокъду. «Тейри, бизни Мухамет'а...» — деб, атамы юсюнден ёхтемлик бла айтылгъан халпарланы кёб эштеме.

Ашаб бошаб, тышына чыкъдым. Среджеле-рими алыб, ойнаучу джерибизге бардым. Анда сабийле кёбдюле, чанала, среджеле бла бийик тешден эншге, къарны букъу этдириб учадыла. Бир къауумла джыгъылыб, къар бла къатыш боладыла. Мени бла бирге, бешинчи классда окъугъан джаш — Харун бир кесек ойнагъандан сора, мени бузгъа — хойнух ойнаргъа чакъырды. Аны алакат ариу хойнуху барды. Бизни суу бойнуна тигелегенибизни кёрюб, ызыбыздан бир талай джаш да келдиле. Кём-кём буз миялача джылтырайды. Аны юсюнде аякъла ары-бери уча, хазна туралгъан окъуна этмейсе. Харун хойнухну сын къатдырады, ургъаны сайын ол, бекден бек дууулдаб, бузну юсюнде тебсегенча сюзюлюб, иги кесек джерге дери барады. Хойнухну сюре барыб, Харун бузну джукъа джерине джетеди. Ол, аны сезмей, буз сыныб, белине дери суугъа кёмюлдю. Биз аны суудан чыгъарыб, юйге ашыкъдырдыкъ. Ол юйюне джетгинчи чабханлай барды. Юйге кире баргъанлай:

Хойнухум!? — деб Харун, тынгысыз болуб, манга къарады.

— Мен кёрмегенме.

— Анда кълалгъанды, — деб Харун ызына айланыб тебреди.

— Тели болма, — дедим мен аны аллын тыя. — Хойнухунгу мен табыб келейим, юйге бар.

Харуннга ол хойнухну тамата къарындашы Хамит, урушха кете туруб, ишлеб берген эди. Эки айдан сора фронтдан: «Хамит Туугъан джуртун душмандан къоруулай, эрлик бла джан бергенди» деген кълалгъыт келген эди. Андан бери Харун ол хойнухну хурджунундан кетермейди. Ол аны тамата къарындашыны кёзюнден тутады. Мен барыб, хойнухну табыб, келтириб Харуннга бергенимде, ол аны ууучуна къаты кысыб айтды:

— Муну Хамит манга: «Мен урушдан кълалтхынчы тас этме», — деб кетгенди.

Аны ол сёзлерин эштгенде, анасы тёзалмай джылаб тебреди. Шуёхуму кёзлеринден да кёз джашла келди. Мен, джюрегим такыр болуб, тышына чыкъдым да, юйге тебретдим. Сехлерибизни къатына джетгенимлей, алайгъа почта джюрютюучю Хамбий да джетди.

— Ананг юйдемиди? — деб сорду ол, кёзюме да къарамай.

— Юйдеди.

Манга бир затла айтханча, Хамбийни эринлери кымылдадыла. Ол абери айтыб, мен эштмей кюйдум эсе да, огъесе уа ол айтама деб айтмай кюйду эсе да, мен джукъ эштмедим. Хамбий, кюлу кълалтырай, артмагъына

эки — юч кере узалды. Алай, абери чыгъармады.

— Атамдан письмому барды? — деб сордум мен.

— Хау...

— Сора, бер бери.

— Угъай, письмо джокъду, — деди ол мени башымдан сылай. Аны бетинде къайгъылы халны эслеб, джюрегиме къоркъуу кирди. Хамбий джукъ да айтмай, мени къолумдан тутуб, экибиз да сехледен ётуб, бизни юйге тебретдик. Аны хар атламы манга ауур кёрюнеди. Бойнуна такъгъан къара артмагъына джашырттын къарайма. Юйге киргенибизде, анам къуру кеси олтуруб, биягъы къол къабла эше тура эди. Эгешчигим Асиятчыгъ'а бешикде, къоллары бошланыб, «та... та... та...» деб бир затла джаншаргъа кюреше, ойнай эди. Анам бизни кёргенлей, джарыкъ болуб, ёрге къобду. Хамбийге, «Олтур», — деб шинтик салды. Хамбий олтурду. Ол алгъын бир заманда да олтурмаучу эди. Юйге кириб, газет, къагъыт болса да бериб кетиб къалыучу эди. Бююн'а олтурду.

— Къагъыт иш джокъмуду? — деб сорду анам анга.

— Халимат... — деди Хамбий ауур кючсуне.

— Оу кюнюм къуругъан, не болгъанды? — деб сагъайды анам. Аны кёз гинджилери уллудан уллу бола баргъанларын эследим.

— Ит фашистле халкъыбызгъа кёб зарауатлыкъ саладыла, — деб башлады Хамбий. — Не этериксе, Халимат, тёзмей джарамайды.

— Не болгъанды, Хамбий, кюнюм къуругъан!

Анамы сакьал туюбу тебиб, бет кьаны кетди. Хамбий артмагьындан бир кьагьытны чыгьарды да, аны столгьа сала айтды.

— Аллах сабийлеге узакъ ёмюр берсин...

Анам, не эсе да, улуу кьычырыб бир зат айтды да, сора эки кёзю да джаныб, сын болуб кьалды. Мен не этерге да билмей, хайран болдум. Ким эсе да джюрегими кесини кючлю ууучуна кьысыб, ишлерге кьоймагьанча кьыйын кёрюндю. Хамбий, ёрге кьобуб, тентиреб башлагьан анамы кьолтугьундан тутду. Мен кьабыргьада атамы суратына кьарадым. Ол биягьыча ышарады. Манга кьарайды... Кёлюм толуб, кёз джыламукуларым саркьа, анамы белине чулгьандым.

— Атанг санга кьууаныб туруучу эди да... — деб анам мени ёшюнюне кьысыб джылады. Юйге адамла джыйылдыла. Джылау... джылау... Мени эм мени эгешчигим Асиятны атамы эгечи Келимат кеслерини юйлерине элтди. Аны джети сабийи бар эди. Аладан бек абаданы — Хызыр менден эки джыл тамата эди. Ол мени кёлюмю алыр ючюн, манга окьугьан китабларындан хапар айта эди. «Кьурч кьалай кьатханды» деген китабны бетлерин ачыб, бир кьауум джерлерин окьуй эди. Эгешчигим Асият'а, не аламат эсе да, эки кёзчюгю да джаннганлай, не ойнагьаны, не джылагьаны болмай, кьалай эсе да, тынч тура эди.

■

Бизни элге кесибизни аскерчилерибиз келдиле. Школда окьуу тохтады. Анда солдатла орналышдыла. Бизни юйню юч отоуу барды. Аладан экисинде солдатла джашайдыла.

Ала башха юйледе да турадыла. Бизни аскерчиле келгенли, элибизге джангыдан джан киргенча болганды. Солдатла хар джерде окопла къзадыла. Биз, сабийле, алагъа болушабыз. Танкла ётмезча терен илипинле къазаргъа элде битеу къатынла, къартла да чыгъадыла.

Бизни юйде джашагъан аскерчиле бла мен шуёхла болгъанбыз. Лейтенант Гриша Андреев мени шок атаргъа юйретеди. Анам бизни юйде тургъан солдатланы хар бирине бирер джылы чындай эшиб бергенди. Ол аланы кийимлерин джууады, ашларын этеди. Гриша атам урушда ёлгенин эштгенде, мени ёшюнюне къысыб:

— Сени атанг — батыр лётчик ючюн биз душманнга дерт джетдирирбиз, — деди.

Кюнле озадыла. Немецлиле Нальчикни алгъандыла деген хапар элге тоб атылгъанча джайылды. Къарыулары болгъанла, къолларына сауут алыб, партизанлагъа къошулургъа деб кетедиле. Бир къауумла юйдегилери бла окъуна агъачха кетедиле.

Къайгъылы кечелени биринде, билмей тургъаныбызлай, анамы эгечи Сакинат келди. Ол «Чегет Башы» деген элде джашаучу эди.

— Бир джары кетиб нек букъмай турасыз, — деди ол, ахы кетиб, — немецлиле бери джетмезликми сунуб сурасыз. Аллахым сакъласын, аланы кюйсюзлюклерин айтыб джетишдиралмайдыла. Къой-къой-къой, къутургъан итле!

— Халкъ болгъанлай болурбуз, — деди анам.

— Угъай, джашчыкъ ёлмесин, ыразы болмам. Сени эринги коммунист болгъанын билселе, ала сагъыш эте турмазла...

Мен аланы сёзлерини ахырына дери тынгы-
лаялмадым. Эртденликде уянганымда Саки-
нат кетиб тура эди.

Душман бизни элге да джууукълашханды.
Тобланы атылган тауушлары эштиледиле.
Совет аскерчиле, немецлилени алларын тыяр
муратда, не кючлерин да аямай кюрешедиле.
Анда, къайда эсе да, алда къанлы къазауатла
барадыла.

Бир кюн Гриша Андреев да кесини аскер
къаууму бла фронтну ал тизгинине кетди.
Мен аланы ызындан агъачны къыйырына дери
бардым.

— Энди сен юйге къайт, — деди Гриша ме-
ни аркъамдан къагъа. — Ингирде тюбешир-
биз.

— Тилейме, мени да бирегизге элтигиз.

— Угъай, Мурат, сен ангылагъан эт, урушда
атылган окъ кишини да аямайды. Анангы бу-
шууу алайсыз да уллуду.

— Мен сизни бла ахыры да къоркъмайма, —
деб къаты болдум. Алай, не медет, лейтенант
унамады. Тюб эрним салыныб, юйге къайт-
дым. Джолда келе Харуннга тюбедим.

— Мурат, билемисе мен не табханма? —
деди ол манга джарыкъ болуб.

— Не?

Харун мени, элни огъары джанына, таш ху-
рула болган джерге элтди. Ол тегерегине
сакъ къарай барыб, бир улуу ташны тюбюнден
эки шкоқ чыгъарды.

— Къайдан табханса быланы?

— Тюнене агъачха отуннга баргъанымда
табханма.

Мен шкокладан бирин къолума алыб, тюбю-

не, башына къарадым. Беш атылгъан шкокду. Затворун ачдым. Ол джерленибди. Алай ала бизни аскерчилени шкокларына ушамайдыла.

— Мурат, кел, быланы да алайыкъ да, партизанлагъа барайыкъ, — деди Харун.

— Кел! — дедим мен къууаныб. Таула таба айландыкъ. Чапраклары кетген чырпыла бетибизни, къолларыбызны джара этедиле. Джол джокъду. Партизанланы таулада болгъанларын билебиз, алай таула кёбдюле. Табарбыз деб, таукел этиб барабыз. Арыб-талыб агъач арасында бир гитче талачыкъгъа чыкъдыкъ. Бир кесек солуюкъ деб, чёгерге джер излей тургъаныбызлай:

— Не айланасыз мында? — деб экеулен, шкокларын да бизге буруб, юсюбюзге чыкъдыла.

— Алий! — дедим мен, кёзюм-къашым джарыб.

— Къайдан чыкъгъансыз бери? — деди ол ачыуланыб. — Бу немецли шкоккланы да къайдан табхансыз?

Харун шкоккланы къайда, къалайлыкъ бла табханын айтды. Алий да, аны нёгери да бир бирге къараб сагъайдыла. Бизни шкокларыбызны къолларына алдыла.

— Артха айланыгъыз, — деди Алий Харун бла манга. — Аллыбызда барыб туругъуз. Аברי сезсегиз, тохтаб къалырсыз. Къычыргъан зат этмегиз.

— Нек? — деб сордум мен.

— Бу шкокла бери бошму чыкъгъан сунасыз. Немецли тасхачыла зат букътургъан болурла, — деди Алий.

Биз артха айландыкъ. Харун бла мен алда барабыз, Алий бла аны нѣгери уа ызыбыздан келедиле. Алий тогъузунчу классда окъуучу эди. Ол партизанлагъа кѣб болмай чыкъгъанын мен тиширыуладан эштген эдим. Нѣгерин'а танымайма. Биз элли джаш туююл-дю.

Эртдеден аууб, юсюн мук басыб, чирий башлагъан чинар терекни юсю бла ары атлагъанымлай, ызымдан келген Харунну джыгъылгъанын эштиб, артха бурулдум. Ол ёрге къоба, манга, бери келчи дегенча, белги берди. Ол не эсе да бир акъ быстыргъа абыныб джыгъылгъанды. Аны кыйыры кьургъакъсыгъан чырпыланы тюбюнден ёрге къараб турады. Биз джерибизден тебмей, Алийни сакъладыкъ. Кѣб турмай, ол нѣгери бла джетди. Алий, терк окъуна, быстырны бери тарта:

— Парашют,— деди. Сора нѣгерине бурулуб айтды:

— Немецдиле, сѣзсюз, шпионла джибергендиле. Сен барыб партизанлагъа билдир. Мен'а элге барыб, аскерчилеге айтайым.

— Ахшы,— деб, Алийни нѣгери ызына бурулду. Биз'а ашхам къарангысында элге джетдик. Алий аскерчилени штабы болгъан джерге кетди. Мен тюсюнлей юйге келдим. Анам къайгъыны болуб тура эди. Ол мени кѣргенлей, джыларыгъы келе, урушуб тебреди. Аны ачыуланнганын эштиб, экинчи отоудан Гриша келди. Аны башы байланыб эди.

— Джаралымы болгъансыз, Гриша? — деб мен анга джазыкъсыныб къарадым.

— Сен къайда айланаса? — деди ол манга, иги ыразы болмай. Мен анга ишни башындан

ахырына дери айтдым. Лейтенант кзулакъ салыб, тынгылаб турду да:

— Ол шкокла уа къайдадыла? — деб сорду. Аланы Алийни нёгери партизанлагъа алыб кетгенин айтдым. Лейтенант тынгысыз болду. Ол терк окъуна кеси тургъан отоугъа кирди. Бир кесекден къайтыб келди. Кёб да турмай аны ызындан юч аскерчи кириб, ала, келгенлерини юсюнден лейтенантха айтдыла. Лейтенант'а:

— Джолда бизге кюшулгъан ол эки солдатны сауутларын да сыйырыб, кеслерин'а штабха элтигиз,— деб кысха буйрукъ берди. Солдатла буйрукъну толтурургъа кетдиле. Гриша уа, анама бир затла айтыб, мени биргесине алыб, тышына чыкъды.

— Къайры барабыз? — деб сордум мен. Сехледен ары ётгенибизлей, Алийни бир солдат бла келе тургъанын кёрдюм. Солдат лейтенантха честь бериб, бир затла айтды.

— Мен да ары бара турама,— деди Гриша. Сора манга къараб, юйге къайт дегенча белги берди. Экинчи кюн эртденликде Гриша юйге келиб, мени кюлуму тутта:

— Молодец, Мурат,— деди. Мен абери ангыламадым. Не зат ючюн молодец болгъанымы билмейме.

— Тюнене джолда бара, агъачда бизге эки солдат тюбеген эди. «Биз кесибизни частыбыздан аджашыб айланабыз», деб алай айтхан эдиле. Ала уа, совет аскерчилени кийимлерин кийиб келген, немецли шпионла болуб чыкъгъандыла. Ала тёртеулен болгъандыла. Бирси экиси уа партизанлагъа кюшулгъанды.

— Аланы уа?..

— Ала да тутулгъандыла, — деди Гриша мени аркъамдан къагъа. Мен ёхтемлендим. Алай, лейтенант энди, соруусуз, ары-бери кетмезими къаты эсертди.

— Ахшы, — дедим мен анга солдатча сир къатыб. Ол ышарды.

— Уруш бошалса, онунчу классны бошарса. Сора Москвагъа окъургъа келмей къалма. Мен анда джашайма. Адресими берирме. Ангыла-дынгмы?..

■

Танг аласында элгениб уяндым. Тобланы порюлдегенлери эштиледиле. Юйюбюзню терезелери зынгырдайдыла. Тышында дуния къатыш-къара бола тургъанча кёрюнеди. Ундурукъдан секириб тюшдюм. Анам юйде джокъду. Бешикде эгешчитим, уяныб, джылаб тебреди. Мен аны къолларын бошладым да, терк окъуна кийиндим. Ол кезиуде, бетин къоркъуу алыб, анам кирди.

— Хайда джашым... — деди ол Асиятны бешикден тешиб къойнуна ала. — Кел.

— Къайры?

Анам джууаб бермеди. Ол Асиятны да къойнуна къысыб, мени да къолумдан тутуб тышына тебретди. Бу кезиуде, къайда эсе да, джууукъда тоб окъну чачылгъаны юйню титиретди. Биз чабыб арбазгъа чыкъдыкъ. Андамында къалын тютюн кёкге кётюрюледи. Джерден айырылыб, улуу топракъ гулмакла чачыладыла.

Арбазда бизни улуу картоф урубуб бар эди. Биз ары тюшдюк. Уруну ичи сууукъду. Анам

Асиятны кьойнуна кьаты кьысыб, джубатыргъа кюрешеди. Алай, ол тохтамай джылайды.

— Юйге барыб, джууургъан алыб келейим, — дедим анама.

— Угъай, джашым, — деб ол унамады. Уруну башы бла окъла ачы сызгъырыб ётедиле. Мени эсиме Гриша тюшдю. Ол шёндю кьайда болур? Тышында урушну кьалай баргъанына кьарарлыгъым келеди. Кьолумда шкогум болса эди, анамы айтханына да кьарамай, урудан чыгъыб, душман бла уруш этер эдим деб да ойлайма. Урудан кёкню бир кесеги кёрюнеди. Ол булутсуз ачыкъды. Бир кезиуде мен эки — юч самолётну эследим. Анам да алагъа кьарады. Аз кесекден самолётла бомбала атыб тебретиле. Джер титирейди. Картоф уруну башындан акъгъан топракъ юсюбюзге кьуялады.

— Кюнюм кьуругъан, ол итле элибизни алыб кьоймагъаелле, — деди анам, кьоркьуулу ауаз бла. Тышындан окъла, тобла атылгъан тауушла бла бирге ачы кьычырыкъла да эштиледиле. Асият джылай кетиб, энди анамы кьойнунда кьалкьыйды. Мен анга кьарайма, кёзлери джарты ачылыб тургъанча кёрюнедиле. Тобла атылгъан сайын'а ол аз элгенеди, анасыны ёшюнюне джууукъ кьысылыргъа кюрешеди. Мен, суусаб болуб, амалсызгъа кьалгъанма. Аны анама айтыргъа болмайма. Айтхан этгенликге, ол шёндю манга кьайдан суу табарлыкъды. Мен олтургъан джеримден кьобдум. Анам не этесе дегенча кёзюме кьарады. Ол кезиуде, ким эсе да кьарыулу кьолу бла алыб атханча, уруну башы думп болду. Эки кьулагъым, асыры чюуюлдегенден, бир ауукъ-

гъа дери джукъ эштмей турдум. Анам мени да, Асиятны да, гурт тауукъча, тюрбуне басды. Ол формада анам бизни къаллай бир тутханын билмейме. Атылыула бир кесек сел болгъандан сора, биз урудан чыкъдыкъ. Элни эншге джанында эки — юч юй дууулдаб джанадыла. Бизни арбазда уа бомба тийиб уллу чунгур къазгъанды. Юйюбюзню терезелери барысы да ууалгъандыла. Анам терезе кёзлеге буштукъла салгъан кирик этди. Отоу къарангы болду. Ингир алагъа бизни юйде туруучу солдатланы бир къаууму келди. Ала джаралыла эдиле. Гришаны уа кёрмедим.

Солдатлагъа: «Дядя Гриша къайдады?» деб сордум. Ала мудахдыла, манга джууаб бири да къайтармайды.

— Къайдады дядя Гриша?

— Ол кесини джанын алай учуз бермегенди, — деди къара мыйыкълары болгъан солдат. Аны эштгенде мени кёлюм толду. Джыларыгъымы кючден тыйдым. Аны эслеб, къарамыйыкълы солдат мени кесини ёшюнюне къысды. Анам солдатлагъа айран бла гырджын келтирди. Солдатла азыкъ ашаб тебрегенлей, биягъы тобла къыстау атылыб тебретиле.

— Итле энтда да башладыла, — деди къара мыйыкълы солдат айранны ичиб бошаб, мыйыкъларын сыйпай. Ол автоматын къолуна алды.

— Хозяйка, — деди къарамыйыкъ мени анама, — сабийлеге сакъ бол...

Солдатла тышына къууулдула. Мен да аланы ызындан чыкъдым. Къарамыйыкъ сехледен ётюрб бара, тик ёрге турду да, сора тентирей барыб, аркъасы бла чалманнга тыянды.

2. Заказ № 8123

КБ АССР

Республиканская библиотека

им. Н. К. Крупской

г.р. Налчик, Ногмеза, 42

— Анака! — дедим мен кычырыб. Санларыма биз сукъгъанча болдум. Анам юйден чабыб чыкъды. Ол кезиуге солдат джерге ауду. Анам бла мен, дагъыда аны эки нёгери джаралы солдатны юйге элтдик. Тышында уруш биягъыча къаты кыызгъанды. Джер титирейди. Анам суу джылытыб, солдатны джарасын джууб, акъ кисей быстыр бла байлады. Окъ аны кёкюрегине тийген эди. Солдат, кёзлерин ачыб, манга къарады.

— Мени сенича джашым барды, — деди ол кыйналыб сёлеше. — Онбир джылы болады. Тюнене анга къагъыт джазгъан эдим. Энди уа джазаргъа тюшерми?..

Андан сора ол джукъ айтмады. Кёзлеринде кёз джыламукъла кёрюндюле. Юйге хахай этиб, къоншубуз Абидат кирди.

— Халимат, эшигибиз джабылды, немец-лиле!..

— Оу кюнюм!..

— Кел, агъачха къачайыкъ!

Джаралы солдат башын кётюрдю.

— Хозяйка, — деди ол анама, — къутулу-гъуз, сабийлени сакъла!

— Сен'а, сен? — деди анам, ёню къалтырай.

— Мен'а не? Мен энтда да аладан бир эки-син ала кетерме, — деди кёзлерине къан чабыб.

— Сени кююб кеталлыкъ туююлме, — деди анам, аны башында джастыгъын таб эте.

— Келмеймисе? — деб ашыкъдырды анамы къоншубуз.

— Угъай, Абидат... Кёзюм кёре тургъанлай, муну душманнга атыб къалай кетейим. Джюре-

гим тѣзаллыкъ туююлдо. Аны къатыны, сабий-лери болур. Ала да мени юйюрюмча тѣгюлюб къалсала... Угъай, бармайма. Бу харибге болушалсам, кѣрейим.

Абидат кетди. Солдат: «Сен да кет» — деб анама къаты болду. Анам аны бла даулаша тургъунчу, юйге юч немецли кирдиле. Ала ундурукъда джатыб тургъан солдатха барыб:

— А-а-а, русь зольдат? — деб сордула. Анам аланы алларында сюелиб:

— Ол мени эримди, — деди. Немецлиледен бири, ундурукъ къулагъындан солдатны кѣлегин къолуна алыб, хурджунундан документлерин чыгъарыб, алагъа къарай сорду:

— Бу оруслу солдат сени къалайлыкъ бла эринг болады? Сен кимсе?

— Мен малкъарлыма, — деди анам. — Алай эрим оруслуду, тилейме, тиймегиз, ол ауур джаралыды.

— Немецлилени къалай тынч алдаб къояргъа умут этесе, — деб фашистледен бири анамы табаны бла уруб джерге къаблады. Джаралы солдат джууургъан тюбюнден герохун чыгъарыб, анамы ургъан фашистни да, аны бир нѣгерин да къаблаб, герохну ючюнчюсюне бурду. Алай, не файда, андан эсе фашист алгъа болду. Автоматны юсюне тыхырдатды. Мыйыкълы солдат, ууучунда герохну къаты къысханлай, сын къатды. Фашист, бери айлана келиб, автоматны анама айландырды. Мен къычырыкъ этиб фашистни аллына чабдым, джалындым.

— Тиймегиз анама, тилейме! Тиймегиз! Андан башха адамым джокъду! Атам урушда ѳлгенди.

Алай мени сабий ауазым, бешикден Асият-чыккыны джылагъаны фашистни кьулагъына да кирмеди. Ол мени бир джанына атыб, автоматны анамы юсюне джандырыб, ёлген фашистлени сауутларын алыб кетди. Джюрегим джарылыргъа джете джылайма, не этерге билмейме. Олсагъат, төрт фашист солдат келиб, эки носилка бла ол эки фашист ёлюкню алыб кетдиле.

— Анакам!.. Анакам!!.— деб барыб, къаны саркъа, юй тюбюнде джатхан анамы ёшюнюне аудум.

Алай бла мен, мени эгечим Асият да атадан, анадан да ёксюз болуб къалдыкъ. Биз атабызны эгечи Келиматны улуу юйюрюне кьошулдукъ. Кёб турмай, совет аскерчиле фашистлени ууатыб, аланы элден кыстадыла. Анамы эки эгечи — Сакинат бла Зайнаф келдиле. Ала мени да, эгешчигими да биргелерине алыб кетерге умут этдиле. Алай, мен ала бла барыргъа унамадым. Манга элим, къалай эсе да, татлы кёрюнеди. Аны юсюне Келиматны сабийлери да манга бек иги бола эдиле. Сакинат бла Зайнаф, эгешчигими алыб, джолгъа тебретдиле. Джангыз эгешчигимден айырылгъаныма джюрегим бек кыйналды. Ол кетгенден сора ёксюзлюгюмю бютюн да бек сездим. Алгынча, ары-бери чыгъыб айланырыгъым келмейди. Эгешчигими алыб баргъанларында аны манга мудах къарагъаны кёзлериме кёрюннгенлей турады. Атамы эгечи Келимат манга джазыкъсынады, тохтамай, төгерегиме айланганлай турады. Ол мени мюйюшге кысылыб, мудах

болуб тургъанымы кёрсе, джылаб тебрейди. Ол джыласа, мени да кёлум толады. Хызыр, суу бойнуна барыб, чабакъла тутуб келиб манга береди. Аны алай этгенине гитче къарындашчыкълары бла эгешчиклери зарланадыла. Алагъа эршши кёрюнмейим деб, мен бир бирде чабакъланы алыргъа унамай къояма. Алай эте кюнле озадыла.

2.

1944 джылны джаз башы кюнлерини биринде, Харунну чабыб келгенин эследим. Ол манга къол булгъай:

— Мурат, бери келчи, бир зат табханма! — деб кенгиракъдан кычырды. Элибизни чегет джанында бузулгъан юйлени къатына бардыкъ. Харун манга кыйыры джерден ёрге къараб тургъан бир затны кёргюзтдю. Не зат болур деб, мен анга къолум бла тийдим. Сора аягъым бла тюртюб кёрдюм.

— Не зат эсе да джерге къаты киргенди.

— Кел къазыб чыгъарайыкъ, — деди Харун. Сора къууулуб кетиб, джугар алыб келди. Биз да белгисиз затны къаза тургъаныбызлай, къатыбызгъа Алий джетди.

— Не этесиз былайда? — деб сорду ол. Сора биз къаза тургъан затха къараб, аны бет къаны тюрленди. Кёзлерине къоркъуу келди.

— Артха туругъуз!.. — деб кычырды ол. — Бомба!..

Аны эштгенлей аягъыбыз басханны кёзюбюз кёрмей къачдыкъ. Алий джолда бара тургъан эки солдатны аллын тыйыб, алагъа бомбаны хапарын айтды. Бир аздан, бомба болгъан джерге талай аскерчи барды.

Эртденликде эртде джукъу арамда не эсе да бир сѣлешген дауурланы эште, кѣзлерими ачдым. Келимат, джыларлыгъы да келе, сабийлерин кийиндире, абчыб айланады.

— Мурат, кийин,— деди манга Хызыр.

— Былай эртде уа, нек?

— Кѣчген этебиз...

Биз миннген машина Нальчикни темир джол станциясына келиб тохтады. Мында адамла кѣбдюле. Халкъ вагонлагъа минеди. Биз да ол вагонладан бирине миндик. Келимат кесини сабийлерине да, манга да бирер туурам гырджын берди. Вагонда бизни элден тѣрт юйюр барды. Хар ким да нек эсе да мудахды... Эшелонда барабыз.

Бир кече сууукъсураб, санларымы къалтырауукъ алыб уяндым. Кечени не заманы болгъанын билмейме. Вагонну ичи, кѣзню кѣзге урсанг да кѣрмезча, къарангыды.

— Мурат, не тынгысызса? — деб сорду къатымда джатхан Хызыр.

— Тышына чыгъарлыгъем,— дедим, анга джууукъ кысыла.

— Поезд тохтагъынчы къайры чыгъарлыкъса,— деди ол мени юсюме не эсе да бир тюклю затны джаба.— Эртденликге дери тѣз...

— Кѣзюме хазна джукъу кирмейди. Тангны ашыгъыб сакълайма. «Эгешчигим къайда болур?» деген сагъыш башыма терк-терк келеди. Айхай, аны къайдан билгин.

— Танг белги берди. Вагонну ичи джарыб тебреди. Асыры амалсыздан, туруб, вагонну эшигине джанладым. Ол къаты этилибди. Чы-

гъа келген кюнню биринчи тыякълары вагонну ичине, аны гитче терезесинден кирген кезиуде, поезд тохтады. Эшикни ачдыла, мен вагондан секириб тюшдюм.

Вагонну тубюне кириб, бирси джанына ётдюм. Аны ары джанында дагъыда бир эшелон. Терезелеринден адамла къарайдыла. Эки эшелонну арасы бла ёрге чабдым. Вагонланы чархларын къагъа айланган биреулен:

— Э джаш, кимсе, не айланаса? — деб сорду.

— Аякъ джол излейме, — дедим.

— Ма, ары бар, — деб ол къолун созуб, бир гитчерек юйчюкню кёргюзтдю. Ары чабдым. Андан чыкъгъанлай окъуна эшелонубузну излеб тебрэдим. Табмайма. Алайда ёмюрде да аллай зат болмагъанча, темир джолдан башха зат джокъ эди. Джюрегиме къоркъуу кирди. Энди уа не этейим деб, тынгысыз болуб, тегерегиме къарай барыб, бир милиционерге тубедим. Анга хапарымы айтдым.

— Ай антсыз, аман этгенсе, — деди ол, башын чайкъай, — мени ызымдан кел.

Ол мени вокзалгъа элтиб, бир юйчюкге кийирди. Тукъум атымы сорду. Вагонда кимле бла баргъанымы джазыб алды.

— Кетмей тур, мен бусагъат, — деб милиционер чыгъыб кетди. Ол иги кесек туруб келди. Джукъ да айтмай, хурджунундан ётмек туурам чыгъарыб манга узатды.

— Табылдымы эшелон? — деб сордум мен, аны къолундан ётмекни ала.

— Эшелонла кетгендиле, — деди милиционер, манга къаш тублери бла джазыкъсыныб къарай. — Сен аланы къайсысында болуренг?

Аны билген шендю кыйынды. Алдагы станцияга селешгенбиз, джууаб келгинчи сен мында кечине тур.

Милиционер дагыда кетди. Мен ол берген этмекни ашай тургъанымлай, башха милиционер, мени тенгли, юсю-башы зыкгыл, чачы юй-юкген бир джашны алыб келди. Ол анга кыаты урушуб, терк окъуна кыйтыб келлигин айтыб, тышына чыкъды, эшикни киритин этди. Милиционер кетгенлей, джаш манга джанлаб, ашай тургъан этмегими кълумдан тартыб алды. Мен, олтургъан джеримден секириб кълбдум да, аны богъурдагына джабышдым. Ол, кыалай эсе да ычхыныб, табаны бла кыарныма урду. Мен, амалсыз болуб, кыарнымдан тутханлай шинтикге олтурдум. Джаш менден сыйыргъан этмекни ашаб бошады да, дагыда мени кыатыма келиб:

— Атынг неди? — деб сорду.

— Не ишинг барды? — деб джууабладым.

— Мени атым Сашады, — деди ол, кълун имбашыма салыб, — кълонге тиймесин, асыры ачдан...

— Алай ач эсенг, тилеген этсеенг'а!

— Бермезлик сунганем... ~~Кел~~, шуех болайыкъ.

Сашага атымы айтдым.

— Мен Курск шахарданма, — деди Саша, мени кыатыма чёгюб, — атам урушда ёлгенди. Анам'а, мени гитче заманымда окъуна, ауруб ёлген эди. Атамы урушда ёлген хапары келгенден сора, ёге анам мени атыб кетиб кыалганды. Кыайтырма деб кетген эди. Алай кыайтмай кыалганды. Кыайтхан эсе да ким биледи. Мен юйден кыачыб кетгенме.

— Энди уа къайры бараса?

— Билмейме,— деди Саша башын къашый.— Милиционерле тюкенде ётмек урлай тургъанымлай тутхандыла. Былайдан къалай къутулайым,— дей барыб, эшикни тартыб кёрдю. Андан иши болмазлыгъын билгенден сора, терезеге барды, тышына къарады.

— Кел, терезени сындырайыкъ да къачайыкъ.

— Мен нек къачама,— дедим анга.— Кишини аберисин урламагъанма. Эшелондан аджашыб къалгъанма.

Саша терезени сындырырга тебрегенлей, эшик ачылды. Манга таныш милиционер эки нёгери бла кирди. Ала Сашагъа соруу этиб, бир затла джаздыла да, сора экибизни да машинагъа миндирдиле.

— Мени къайры элтесиз? — деб сордум таныш милиционерге.

— Къоркъма,— деди ол манга,— джууукъларынгы табалмасакъ, сени детдомгъа иерликбиз.

Милиционерни ол сёзлери джюрегиме сууукъ суу къуйгъанча болдула. «Атадан бла анадан бошаб, энди джууукъларымдандамы айырылыб къалдым? — Келимат, аны сабийлери кёзюме кёрюнедиле.— Ала мени ючюн шёндю аз джарсый болмазла! Келимат джылай болур. Угъай, мен аланы табаргъа керекме...»

Машина эки этажлы юйню къабакъ эшигини аллында тохтады. Биз андан тюшюб, милиционерле бла бирге, юйге кирдик. Арбазда бир талай сабийни кёрдюк. Юйге кириб бара, мен башында: «Шахар милицияны сабий бёлюмю» деген джазыуну окъудум.

Саша бла мени душа кийирдиле. Андан

джуунуб чыкыгъандан сора, столовагъа элтиб ашатдыла. Кече ортасына джууукъ Саша мени уятды.

— Мурат, кел къачайыкъ,— деди ол, керти да кёлю бла.

— Нек?

— Милицияда не ахшылыкъ табарлыкъ сунаса? Кел! Сени джууукъларынгы да кесибиз табарбыз.

— Угъай, мен бир джары да къачарлыкъ туююлме.

— Сюйгенинглеи эт,— деб, Саша кийиниб тебреди.

— Къайры барлыкъса?

— Къоркъакъ,— деди ол манга.— Барыр джер азмыды.

Аны, къоркъакъ, дегени джанымы къыйнады. Кертиси бла окъуна мында, милицияны юйюнде, не зат этерликме деб ойлады. Андан эсе атамы эгечин излеб табсам'а.

— Тохта сора,— дедим мен, тёшекден къоба. Терк окъуна экибиз да джашыртын арбазгъа чыкыдыкъ... Бизни киши да эслемеди.

Станцияда кюнбатыш таба тебреген бир эшелонну арт вагонуна миндик. Саша да, мен да бир бирге къысылыб, тамбурда барабыз.

— Вагонлада не зат болур,— деди Саша, джумдуругъу бла аны къабыргъасына ура.

Кече узуну эшелон хазна тохтамады. Танг ата ол, артыкъ улуу болмагъан бир станциягъа джетди. Биз тамбурдан тюшдюк. Эшелон узун эди. Вагонланы араларында не эсе да бир затладан джюкленнген платформала эсленди-

ле. Биз станцияны вокзалы таба тебрэдик. Аллыбызгъа тюбегенле бизге ишекли болуб къарайдыла. Вокзалны улуу акъ юйюню мангылайында: «Станция Соль-Илецк» деген джазыу барды. Тюшге дери сахарда айландыкъ. Андан сора станциягъа къайтдыкъ. Экибиз да ач болгъанбыз. Станцияны огъары джанында платформаладан кёмюр къотара тургъанланы кёрюб, алайгъа бардыкъ. Ишчиледен бири бизге:

— Ишлергеми келгенсиз? — деб сорду.

— Хау, — дедик, Саша да, мен да бирден. Экибиз да кёмюр къотарыб тебрэдик. Ачдан кёзлерим къарангы этедиле. Алай, амалсыз болсанг, не этериксе. Сашагъа къарайма. Бети да, къоллары да кёмюр къара болгъандыла. Терлегенлери барыб кюрешеди. Ингирде, иш бошалгъандан сора, бизге бешишер тюмен (эски ахча бла) бердиле. Тюзюнлей столовагъа барыб, тойгъунчу ашадыкъ. Къарангы болгъандан сора, станциягъа келдик да, эшиги ачыкъ тургъан товар вагонладан бирине миндик. Анда хаух этилген эки топчан бар эди. Юслеринде уа — къургъакъ салам.

— О-о — деди Саша къууаныб. — Мында уа генераллача барлыкъбыз.

Биз да алай къууанч эте тургъанлай, экеулен келиб вагонну аллында тохтадыла.

— Сиз кимсиз? — деб сорду аладан бири, фонарик бла вагонну ичин джарытыб. Джууаб бермедик. Ала экиси да вагоннга миндиле. Бизден эсе къайда тамата джашладыла. Кёлунда фонариги болгъан, аны джарыгъын бизни юсюбюзге буруб, аягъыбыздан башыбызгъа дери къарады.

— Быланы милициягъа элтирге керекди, — деди ол нёгерине.

— Нек? — деди Саша, кьоркьаракъ болуб. — Биз бир зат да этмегенбиз. Тилейме, бизге тиймегиз.

— Кимсиз?

Саша кесини да, мени да хапарыбызны алагъа айтды.

— Сора бизни бла келигиз, — деди фонариги болгъан джаш.

— Къайры? — деб сордум мен.

— Иш барды.

— Не иш?

— Кёб джаншама.

Биз, ала бла бирге, вагондан тюшдюк. Къайры эсе да барабыз. Бир ташаракъ джерге джетгенибизде, фонариги болгъан джаш бизге айтды:

— Бусагъат тюкен тонарыкъбыз. Тюкенни ичине сиз экигиз кирликсиз.

— Къалай? — дедим мен, джюрегими кьоркьуу алыб.

— Тс-с! — деди ол тегерегине сакъ къарай. — Ахчагъыз джокъ, затыгъыз джокъ, ачдан ёлсегиз, сизге ким ыспас этерликди. Тюкенден къаллай бир ахча чыгъарсагъыз да, тенг юлеширикбиз.

— Угъай, мен тюкеннге кирлик туююме! — дедим ёньюм къалтырай. Фонариги болгъан джаш хурджунундан узун финканы чыгъарыб, муну кёремисе дегенча, кёзюме тутду. Джууаб къайтарыгъа кьоркьдум. Аны нёгери къарангыда къайры эсе да кетди. Бираздан ол къайтыб келиб, фонариги болгъан джашны къулагъына бир затла шыбырдады.

— Келигиз, — деди фонариги болгъан джаш бизге. Алгъа тебрэдик. Бир уллу юйню къатында аякъ джолгъа кирдик.

— Ол сиз кѳрген юй тюкенди, — деди джаш. — Аны терезесини бир кѳзю алыннганды. Къалауур джукълаб турады. Сиз акъырын тюкеннге киригиз. Ахчаны терезеден тышына атарсыз. Мен алайда боллукъма.

Саша бла мени фонариги болгъан джаш тюкеннге киргизди. Къарангыда абына-сюрюне, биз ахча излейбиз. Мен хурджунларымы конфетден толтурдум.

— Тапдым, — деб шыбырдады Саша манга. Экибиз да къагъыт ахчаланы къойнубузгъа сугъуб, терезе аллына бардыкъ да, тышына атыб тебрэдик. Бу кезиуде ит юрген таууш эшитилди.

— Къачыгъыз! — деди бизге терезе тюбюнде тургъан джаш. Алай айтыб, кеси думп болду. Саша да, мен да абчыдыкъ. Саша терезеден алгъа чыкъды. Асыры гузаба этгенден, терезени дагъыда бир кѳзюню мияласын ууатдыкъ. Мен чыгъыб баргъанлай, аягъымдан ит къабыб тохтады. Болгъан къаугъа болду. Милиционерле джетдиле. Саша бла мени машинагъа миндириб алыб кетдиле.

Эртденликде бизни соруугъа чакъырдыла. Биз ишни башындан ахырына дери болушун болушунлай айтдыкъ.

— Ол эки джашны кѳрсегиз танырлыкъмысыз? — деб сорду милиционер.

— Угъай, — дедик. — Кече аланы бетлерин хазна кѳрмеген эдик.

Сѳлешген сѳзлеринден'а танырлыкъмысыз?

— Хау, — деди Саша.

Бизни башха кабинетге чакьырдыла да, эти-
либ тургъан эшикни къатына джууукъ олтурт-
дула. Эшикни бирси джанындан'а сёлешген
ауазла эштиледиле:

— Кече сагъат онекиде къайда эдигиз?

— Мен нёгерими юйюнде эдим.

— Алай бла тюкенни тонагъанлагъа сиз
къатышмагъансыз.

— Честное слово, джолдаш капитан, ол зат
эслеб эсибизде да джокъду...

— Олду! — деб Саша олтургъан джеринден
секириб къобду. — Фонариги болгъан олду!

— Тиш-ш, — деди къатыбызда тургъан мили-
ционер. Бир кесекден бизни милицияны тама-
тасыны кабинетине элтдиле. Анда, башларын
эншге бошлаб, эки джаш олтура эдиле. Бизни
кёргенлей, ала джукъ билмегенча этдиле.

— Бу экисин таныймысыз? — деб сорду ми-
лицияны капитаны алагъа, къолу бла бизни
кёргюзте.

— Угъай.

— Биринчи кере кёреме, — деди экинчиси.

— Фонариги болгъан сен эдинг да! — деб
Саша аладан бирине бармагъын созду.

— Не фонарикди ол? — деб Саша кёргюзт-
ген джаш ышарыргъа кюрешди.

— Ма бу фонарик, — деб капитан столну
ящигинден чыгъарыб, фонарикни стол юсюне
салды.

Милицияда Сашаны бла мени он кюн чакъ-
лы тутдула. Андан сора поездге миндирдиле.
Бизни бла бирге пассажир вагоннга бир мили-
ционер да минди.

Джолда бир ненча кюн болдукъ. Поездден
Талды-Курган шахарда тюшдюк. Милиционер

Сашаны да, мени да детдомгъа элтди. Ол кете туруб бизге:

— Кесигизни таб джюрютюгюз. Хаулеликни къоймасагъыз, ёсгенден сора, тюрб эрнигизни къабарсыз, — деди.

* * *

Ал кюнледе, детдомгъа иги юйренмей, Саша бла мен башхаладан энчи джюрюдюк. Ашыбыз, суубуз игиди. Джангы кийимле бергендиле. Сабийле кёбдюле. Бизден уллула да, гитчеле да бардыла. Школ бошалыргъа бир ай чакълы къалгъаны себебли, Саша бла мен ары бармайбыз. Воспитатель бизге: «Окъууну джангы окъуу джылдан башларсыз», — дегенди. Хар отоуда тёртюшер адам болабыз. Саша бла менден сора, бизни отоуда дагъыда эки къазахлы джаш бардыла. Аланы бирини аты Къыдыргъалийди. Биз аны бла терк танышханбыз. Ол манга, къалай эсе да, сёзге ёткюр, адебле джашча кёрюнеди.

Бир кюн ингирде Саша да, мен да, эшикде тоб ойнаб, къайтыб келгенибизде, детдомчу джашладан бири Къыдыргъалийни ырбыннга къысыб, аны бла тюрюшюрге хазыр болуб тура эди. Аланы тегереклерине кёб сабий басыныбды.

— Ол джаш кимди, Къыдыргъалийге нек дёрденин кёбдюрюб турады? — деб сордум къатымда биреуленден.

— Ол чеченли джаш Абдулмухаметди, атаманды, — деди къатымдагъы.

— Къыдыргъалийни не терслиги барды?

— Ол, тюкеннге барыб, Абдулмухаметге папиросла келтирирге унамагъанды...

Биз сёзюбюзню бошагъынчы атаман джумдуруху бла Къыдыргъалийни бурнуна урду. Мен тёзалмай барыб, Абдулмухаметни аллына сюелдим.

— Тийме мынга. Аны бла ишинг болмасын!

— Хы, сен'а, созукгу кибик, къайдан чыкъдың бери, — деб атаман джагъамдан тутуб тохтады. — Санга не зат керекди?

Мен къаты джулкъунуб, аны къолларындан ычхындым да, бурнундан къаны бара тургъан Къыдыргъалийге жанладым. Ол кезиуде Абдулмухамет, табаны бла уруб, мени полгъа тёнгеретди. Секириб къобуб, анга жанлай келиб, башым бла бурну къатыш бетине урдум. Ол артха тентиреб, хурджунундан финка чыгъарды. Джютю бичакъ джылтырайды. «Кьурудум» — деб ойладым. Ол мени юсюме окъча атылыб, финка бла урайым дегенлей, тоблукъ ташча, джерге тёнгереди, къолунда бичагъы уа бир джанына чартлады.

— Саша! — дедим кёлум кётюрюлюб, джюрегиме къарыу келе. Саша уа атаманны ол джыгъылгъаны бла да тынчаймай, эки кёзюне да къан чабыб, джумдурухларын да къаты къысыб, тишлерин къыджылдата, анга къарайды. Атаман полдан къобду. Аны бой салыр халы джокъду. Эки дженгин ёрге къайырыб, мал сояргъа хазырланган адамча, алгъа атлаб, Саша бла манга:

— Экигизни да биргеми туюйим, огъесе уа бирер бирерми туюйим? — деди, къан туюкюре. Джашладан къайсы эсе да: «Полундра, воспитатель», — деди. Сабийле ары-бери чачылышдыла. Абдулмухамет финкасын кёлек этегини туюбюне букъдура, джукъ да болма-

гъанча, кеси тургъан отоугъа кириб кетди. Саша бла мен да кеси отоуубузгъа кирдик.

— Сиз къоркъмай анга къалай тийдигиз, — деди Къыдыргъалий, бетинде къан джугъулан тазалай. — Мында анга къол кётюрген угъай, къаджау сёз айтыргъа, ол угъай эсенг, воспитателлеге билдирирге да киши базынмайды. Ол дерт джетдиргинчи къоярыкъ тьююлдю. Сакъ болургъа керекди.

— Къоркъма сен, барысы да таб болур, — деди Саша, улуу кёк кёзлери суюдюмлю ышара.

Чыракъны ёчюлтюб, джукъларгъа джатханыбызлай, эшик къагъылды. Мен, туруб, чыракъны джандырыб: «Кимсе?» — деб сордум.

— Ач эшикни!

— Атаман, — деди Къыдыргъалий, эки кёзю джаныб. Саша джеринден къоба, манга:

— Ач, — деди.

Отоугъа Абдулмухамет кирди. Ол, ашаб къояйыммы дегенча, бизге огъурсуз къарайды. Биз аны хар къымылдагъанын марлайбыз.

— Санга не зат керекди? — деб сорду Саша анга.

— Къоркъмай эсегиз, тышына чыгъыгъыз, — деди атаман.

— Нек къоркъабыз, керек эсе, чыгъайыкъ, — деб мен алгъа турдум. Саша бла Къыдыргъалий да алгъа атладыла. Биз эшикни ачханлай, босагъада воспитатель кёрюндю.

— Нек джатмай турасыз? — деди ол бууун сагъатына къарай. — Заман болгъанды. Абдулмухамет, сен а мында не этесе?

— Бош, шуёхларыма кирген эдим, — деди ол, кючден ышарыргъа кюреше.

— Бар джеринге, — деди анга воспитатель. Абдулмухамет чыкъды. Ол кетгенден сора, воспитатель Саша бла манга:

— Сиз не туююш чыгъара айланасыз? — деб, къаты сорду.

— Бекбосун Джетписбаевич, была терс туююлдуле, — деди Къыдыргъалий бизни къоруулай.

— Мен санга сормайма.

— Тиймегеннге киши да тиймейди, — деб джууабладым мен.

— Мен кёб эсгерте туругъа суюмеучюме, — деб, воспитатель кетди. Анга бизни туююшгенибизни ким эсе да айтхан эди.

Эртденликде Абдулмухамет Сашаны бла мени терекле ичине чакъырды. Таша джерге киргенибизден сора, айтды:

— Мен экигиз бла да бирге туююшюрлюкме. Бу детдомда атаман мен болгъанымы билиб къоюгъуз. — Ол костюмун тешиб, терек бутакъгъа такъды.

— Биз сени атаманлыгъынга дау этмейбиз, — дедим мен анга, — аны ючюн туююше эсенг, бош туююшесе. Угъай, туююшмей боллукъ туююлме дей эсенг, не этерликбиз, башла.

— Алаймыды, — деди ол, къаш тублери бла бизге джашыртын къарай.

— Абдулмухамет, кел, андан эсе, шуёхла болайыкъ, — деб, анга къолуму узатдым.

■

Джылла терк озгъанча кёрюнедиле. Мен, ахыр экзаменлени бериб, классдан терлеб чыкъдым. Тенглерим: «Къаллай соруула туюшген эдиле?», «Не алдынг?..» деб, тегерегим

къуршаладыла. Къууанчлы джюрегим дып-дып эте, аланы сорууларына джууаб береме...

Экинчи кюн бизни, онунчу классны бошагъанланы, школну клубуна джыйдыла. Оркестр тюрлю-тюрлю макъамланы согъады. Джашла бла къызла къууанчлыдыла, аланы бетлеринден суйлюмлю ышарыулукъ кетмейди. Биз бир бирибизге джетген, эсли адамлача кёрюнебиз. Устазларыбыз да бизге къараб къууанадыла.

Клубну тёрюнде, юсю къызыл къумач бла джабылгъан столну артында олтургъан, школну директору Юсупов ёрге къобду.

— Багъалы джолдашла, — деди ол, бизге къараб, — сизни къууанчыгъызны мен сеземе. Он джыл окъуб, орта билим алгъан алай тынч туйюлю. Улуу поэт Джамбул: «Окъугъан — ийне бла къвию къазгъан кибикди» — дегенди. Онунчу классны бошамакълыкъ — джалан да орта билим алмакълыкъ туйюлдю. Ол сизни, акъыл-балыкъ болуб, джашау джолгъа атлануугъузду. Къуш балала, къанатлары беги-ниб, уяларындан кеслери алларына джашау этерге учханча, сиз да кеси аллыгъызгъа джашау джолгъа атланасыз. Биз, устазла, сизни ахшы билимли этер ючюн кючюбюзню аямагъанбыз. Бир бёлек джылны бир юйюрча туруб сизден айырылгъан, бизге алай тынч туйюлдю. Бизни сизден тилеригибиз: мынлан арысында да окъууну къоймагъыз. Къайда болсагъыз да, къайда айлансагъыз да, бизни бетибизни джерге къаратмагъыз...

Оркестр тушь согъа, джашла бла къызла аттестатларын аладыла. Директорну «Уланов Мурат», — деб мени чакъыргъанын эштгеним-

де, джюрегим бютюн да тынгысыз болду. Орнумдан туруб, столгъа джанладым. Юсупов къолуму къаты къысыб, аттестатны берди. Бу такыйкъада битеу борбайларымы бийлеген къууанчны айтыб джетишдирген къыйынды...

Бир ыйыкъдан сора, детдомдан да айырылыргъа тюшдю. Онунчу классны бошагъанланы барыбызны да детдомну директору кабинетине чакъырды. Хар бирибизни бетибизге къарай, олтургъан джеринден къобуб, аллыбызгъа келиб айтды:

— Къралыбыз, сизге ёксюзлюкню сынатмаз ючюн, кюч-къарыу аямагъанды, не мадарланы да этгенди. Энди иш кесигиздеди. Ахшы джолгъа!..

Бизни ашыра битеу детдомчула чыкъдыла. Машинагъа миндик. Детдомчу швёхларыбызгъа къол булгъайбыз. Сашаны кёзлери сууланганын кёрюб, мени кёлум толду. Воспитателибиз — Бекбосун Джетписбаевич, бизни хар бирибизни къучакълаб, бетибизден уппа этди.

Машина, бизни вокзалгъа келтириб, ызына къайтды. Ючеулен Алма-Атагъа тебрedik.

Вагон бешикча чайкъала барады. Терезеден тышына къарайма. Саша бла Къыдыргъалий шахмат ойнайдыла. Эсима кёб тюрлю затла келедиле: «Эгешчигим — Асият сау болурму? Анамы эгечлери Сакинат бла Зайнаф'а? Келимат джети сабийи бла къалай болгъан болур? Хызыргъа артыкъ да тансыкъ болгъанма. Ол мени бек суйюучю эди. Мен аланы кёрюрмеми...»

— Не сагъыш этесе, Мурат? — деди Саша,

кьолларын имбашларыма салыб, — эсингдеми-ди, бек алгъа бизни кьалай танышханыбыз? — деб манга суйдюмлю къарады.

Мен анга къараб ышардым. Кенг аулакъла, элле ызыбызда кьаладыла. Саша лётчик болургъа сюеди. Къыдыргъалий математиканы сайлагъанды. Ол Алма-Атада университетге кирирге умут этеди. Мен'а тыш къраллы тил-лени институтуна барама. Аны нек сайлагъанымы кесим да толу ангыламайма. Школда немец тилни бек иги билиучю эдим, аны ючюн туююл эсе, билмейме. Киралсам, акъылым анда окъургъады. Экзаменледен мени бек кьоркъгъаным — сочиненияды. Не эсе да, орус тилде сочинение джазыу бла ишим кьолай туююлдю. Кёб халатла ычхындырыб иеме. Грамматиканы поездде да кьолумдан кетермейме. Анга къарай-къарай барама.

Алма-Атагъа танг аласында джетдик. Къыдыргъали бла мен поездден тюшдюк. Саша андан ары кетди.

— Тохтамай къагъыт джазыб туругъуз! — деб къычырды ол бизге, терезеден кьол булгъай.

3.

Тынгысыз болуб, институтха келдим. Бирси кюн орус тилден джазгъан сочиненияма устазны кьаллай багъа салгъанын билирге ашыгъама. «Бир да болмаса да «юч» салгъан болур» — деб кеси кесиме кёл этдирирге кюре-шеме. Алай, джюрегим'а тынгысызды. Институтну эшигинден киргенимлей, онг джанында, бал чибинле бал батманнга басынганча, ин-

ститутха экзамен берген джашла, кызла да кыабургыада узун списокну аллына басыныб турганларын кердюм. Аланы бир кыаууму кыууанчыдыла, бир кыаууму уа мудах сюеледи.

Мен, сугула барыб, списокга джанладым да, анда кесими тукьум атымы излеб башладым. Не кёб изледим эсе да, тукьум атымы списокда табмадым. Алай болуба кыалай кыалыр дей, ол списокну башындан аягына дери дагыда бир кере окьудум.

— Мен джокьма да,— дедим кыатымдагы джашха.

— Кыалай джокьса? Тукьум атынг неди? — деб сорду ол манга.

— Уланов.

— Улановму дейсе? Бусагыат! — Джаш мени тукьум атымы кёб изледи, табмады.

— Бу списокда уа джокьса,— деди.— Олары джанында списокга уа кыарагъанмыса? — деб, манга арлакьда джабышдырылыб турган списокну кергюзтдю. «Осал багыа алганланы списогу» деген джазыуну окьугъанымлай, кезлерим кыарангы этдиле. Кесими тукьум атымы анда излеб башладым... Джюрегим элгенди, кыулакъларым чуулдадыла... Бир кесекден, аман тюшден элгениб уянган адамча, эс джыйдым да, тюзюнлей институтну директоруна бардым. Эшикден киргенимлей, ол:

— Не джумушунг барды? — деб сорду.

— Мен энди не этейим?

— Не болгъанды?

— Мен окьургыа сюеме.

— Бек ахшы этесе. Не чырмау барды да?

— Чырмау болмаса, мен сизни ишигизден

бѣлмез эдим,— дей, директоргъа абызыраб къарадым.

— Сен ашыкъмай, не болгъанын ангылатыб айт,— деб ол къобуб, манга джууукъ келди.

— Орус тилден джазгъан сочиненияма «эки» салыннганды. Энди къалай болсун? Мен ёксюзме, детдомда ёсгенме.

— Да-а,— деди директор, сагъышланыб,— «Эки» алмазгъа керек эдинг. Билими болмагъан институтха алынмайды.

— Да мени билимими джангыз орус тил бла ёнчелерге боллукъмуду? Мен къзазхча окъугъанма.

— Ол сылтау туююлдю. Къзазх школда орус тилни окъутадыла. Детдомладан келген-леге биз болушабыз. Сен бир да болмаса экзаменлени «ючге» берсенг эди, сени тышында къоймаз эдик. Алыкъа сен джашса. Джашаудан тюнгюлюрге джарамайды. Иги хазырлан да, экинчи джыл кел.

Директорну кабинетинден мудах чыкъдым. Тынч атлай барыб, институтну арбазына чыкъдым да, терек сериуюнде узун шинтикге олтурдум. Башыма кѣб тюрлю ауур сагъышла келедиле. Джашау манга былай хатерсиз, огъурсуз нек болду деб оюмлайма. Орус тилден окъутхан устазым Анна Сергеевнаны манга дайым айтычу сѣзлери эсиме келедиле: «Уланов, сен орус тилге иги кѣл салмайса. Башха дерслени билгенча, орус тилни алай билсенг, классда биринчи окъуучу боллукъ эдинг...» Ол заманда аны ол сѣзлерине къулакъ салыб, орус тилни кереклисича нек окъугъан болмаз эдим. Устазым айтханны этсем, бюгюн былай чекге

джетмез эдим. Ай джашлыкь... Шендю акылым ол заманда болса эди...

— Мурат, сенмисе?

Башымы кетюрдюм. Аллымда сюелиб турган джашны керюб, анга аралыб кьалдым.

— Харун?.. — дедим, кезлерим кергеннге иги ийнанмай, ишекли бола.

— Хау, Мурат, Харунма, — деб ол кьучагын джайды. Джюрегим джылына, олтурган джеримден секириб кьобдум. Асыры сейирсингенден не айтыб, не кьоярымы билмейме.

— Мурат, кьайдан чыкьдынг? Не алакат, не сейир! Сени тас болган сунуб турабыз биз.

— Кересе тас болганымы.

— Атангы эгечи да, анангы эгечлери да сени излеб, джазмаган джерлери кьалмай...

— Саумулла ала! — дедим, тенгими сезюн беле. — Кьайдадыла?

— Мындан узакьдадыла. Анангы эгечлери Кьыргьызстанда Кьызыл-Кьая деген шахардадыла. Келимат а Павлодар тийресиндеди.

— Эгешчигим'а?.. Асият?

Харун кезлерин джерге кьаратды. Аны мудах болган халын эследим. Джюрегими кьоркьуу алды.

— Нек джууаб бермейсе Харун, эгешчигими юсюнден хапар билмеймисе?

— Тейри, хазна билмейме... — деди ол бир джанына кьарай. — Охо, билirse. Кел, биз шахарны кьыйырында турабыз. Хапарынгы айт.

Мен Харуннга, аджашыб эшелондан кьалган кюнюмден тебреб, бюгюн аны бла тюбешгениме дери, башымдан этген ишлени барысын да айтдым.

— Сен поездден кялыб кяалгъанда Келиматда бир хал бар эди. Мен аны адресин билеме, анга да, анангы эгечлерине да бир суюнчюлюк телеграммала джиберейим!

Биз почтагъа кирдик. Андан сора Харунлагъа бардыкъ. Аны анасы, мени кёргенде, джылаб, атамы да, анамы да сагъыныб, джюрегими эритди. Кесими не бек къаты тутаргъа кюрешсем да, тэзалмадым. Кёзлеримден акъгъан исси джыламукъла, джиякъларымы кюйдюре, эншге тамыб башладыла.

Ингирде Харун бла киногъа бардым. Ол манга кесини хапарын айтды:

— Онунчу классны бошаб, эл-мюлк институтха кирген эдим. Быйыл эки курсун бошагъанма. Энди юч джылым кяалгъанды...

Кинодан къайтыб келе, Харун манга айтды:

— Быйыл бир джары да кетме. Бизде тур. Ахшы хазырланыб, къайры суюсенг — ары кирirse. Мен санга болушурма.

Юч кюнден сора Къызыл-Къаядан бла Павладардан телеграммала келдиле. Ма, ала:

«Джаным, Харун, санга къор болайыкъ. Мурат ары-бери кетмей турсун, баргъан этебиз. Сакинат, Зайнаф».

«Харун, ойнагъанмы этесе, огъесе джазгъанынг кертимиди? Анам сени телеграммангы окъугъанда, эси кетиб, бир тюрлю болуб кяалгъанды. Тилейме, толуракъ хапар джазыб ий. Хызыр».

Ол телеграммаланы окъугъанда: «Джангыз туююл кёреме», деб акъылыма алай келди. Институтха киралмай кяалгъан ачыуум, джелге чачылгъанча болду. Джюрегиме ырахатлыкъ келди, кёлюм кётюрюлдю.

Он кюнден'а Къызыл-Къаядан анамы эгечи Сакинат келди. Аны бетине къарагъанымлай, анам сау болуб, келиб аллыма сюелгенча кёрюндю. «Аны анама аллай бир ушагъанын сабий кезиуюмде къалай сезмегенме!» Ол мени кесини къучагъына къысханда, туугъан анамы джылыууна къысылгъанча болдум.

— Асият улуу къыз болгъанмыды? — деб сордум Сакинатха, кёрюшюб бошагъандан сора. Аны, тюрб сакъалы къалтырай, аузундан сёз чыкъмай къалды.

— Не болгъанды, Сакинат? Саумуду Асият?

— Сени кёрюрге термиле, бу дуниядан кетген эди ёксюз эгешчигинг... — деб, Сакинат джюрексиниб тебреди. Мен, джюрегими кёбгенин чёкдюралмай, тышына чыкъдым.

Харун бла бирге мен Алма-Атада къалыргъа умут этдим. Алай Сакинат унамады. Юч кюнден сора, биз аны бла джолгъа тебрedik.

— Келир джыл къайтыб келирме, — дедим Харуннга.

— Иги хазырлан! Эштемисе? Орус тилни грамматикасын джаппа-джангыдан окъу...

— Бек ахшы, Харун! Хайда, тюрбешгинчи эсен бол!

Поездда бара, анамы эгечи Сакинат, эгешчигим Асиятны былтыр, онеки джыллыгъында, ауруб ёлгенин айтды.

Къызыл-Къаягъа эртденликде джетдик. Поездден тюршюб тегерекге къарайма, станцияда агъач келтирген узун эшелонла кёрюнедиле. Джюк кранла платформаладан томуроуланы тюршюредиле. Вокзалны къатында кёгетле эм

башха ашарыкъла сата айланган адамла да кёбдюле. Шахтачы кийимлери бла айланган адамла да кёрюнедиле. Мен аланы башларында каскаларына, мангылайларында чыракларына сейир этиб къарайма. Шёндюге дери окъуу китаблада бла газетледе басмаланган суратлада болмаса, мен шахтачыны кесин кёрмегенме. Къызыл-Къая манга къалай эсе да сюйдюмлю кёрюндю. Джол джанларында кёб тюрлю гюлле ёседиле, кём-кёк бийик терекле сюеледиле. Кюн а къаты къыздырады. Мени аркъам терлегенди. Сакинат да, мен да автобусах миниб, бир ненча остановадан сора тюшдюк. Уллу джолдан онг джанына бурулуб, бир кесек баргъаныбызлай, эки аягъыны юсюнде туралмай, бир кеф адам, ары-бери аууша, Сакинатны аллын тыйды.

— М-мен ша-а-ахтёрма... билесе да? Рая манга келирге нек унамайды? Ол к-кесин не за-а-атха багъалы э-этдиреди?..

— Кет, Къаншау, телиле джаншама! Сен кеф болуб тураса. Юйюнге бар да, джукълагъан эт, — деб, Сакинат ачыуланыракъ болуб айтды.

— Сен манга акъыл юйретиргеми кю-юрешесе?..

— Кет, аурунг кет! Мен санга бир зат да юйретмейме, — деди Сакинат. Биз андан айырылгъандан сора, мен Сакинатха:

— Ким эди ол? — деб сордум.

— Кет, аны аллах урсун! Адам туююдю. Аракъыгъа хорлатыб, бузулуб кетди, аман къурурукъ.

— Джууугъубузму болады?

— Болмайды. Къоншубузда Рая деб бир кызыны суююб, аны алама деб айланады.

— Да нек алмайды да?

— Кызы барырга унамайды. Аллайга ким да барамыды?! Ишлеб алган ахчасын ичиб, кёрюннген бла туююшуб айланады.

Эки къатлы, абадан юнню къатына джетге-нибизде, Сакинат:

— Зайнаф, къайдаса? Суююнчюлюк! — деб, къууанчлы кычырды. Юйден, гузаба эте, анамы тамата эгечи Зайнаф чыкъды.

— Оу джаным алынган! — деб, Зайнаф мыллыгын манга атыб, мени къучагына кысыды.

Анамы эки эгечи да бир подъезде джашайдыла. ~~Ингирде Зайнафны джашы Ибрахим бла Сакинатны кызы Айшат ишден келдиле. Мен аланы-бир заманда да кёрмеген эдим.~~ Аны себебли, ала юйге киргенде, биз бир бирибизни танымадыкъ. Сакинат:

— Бу Муратды, — дегенде, Айшат, къучагыын кенг джайыб, манга чабды. Ибрахим бла да къучакълашыб саламлашдыкъ. Анамы эгечлери, мени хурметиме, къоншуларын да чакъырыб, къууанч этдиле. Аланы арасында Сакинат манга хапарын айтхан Рая эм аны атасы Ортабай да бар эдиле. Ортабай, иги тартыб, джарыкъ сёлешеди. Зайнафха бла Сакинатха чам сёзлени джауунча джаудурады. Рая мудахды. Мен анга джашыртын къарайма. Аны да мени таба бир — эки кере, къаш гюблери бла къарагъанын эслегенме. ~~Аны узун къара къашлары бетин артыкъ чырайлы этедиле. Бурнуну кыйыры билинир билинмез ёрге къайтыкъды.~~ Ола аны бютюн да ариу этгенча кёрюнеди.

Къоншула да кетиб, юйде кесибиз къалгъандан сора, мен къабыргъада тагъылыб тургъан рамканы аллына барыб, анда суратлагъа къарадым. Анамы суратын тюз кёргенимлей таныдым. Аны эки кёзюнден кёзлерими айырмай, сын болдум. Аузуму ачыб, бир зат айтханымлай джыларыгъымы тыялмам деб, къоркъуб, эринлерими къаты къысханлай турама. Мени ол халымы сезгенча, къатыма киши келмейди. Эшикден чыгъыб бара, ызына къайтыб, анамы ёшюнюне автоматны тиреб тохтагъан узун бойлу фашист кёзюме кёрюндю: Ол кюйсюз ышарады. Мангылайында кенделен келген джара табы барды. «Анама тийме!..» — деб къычырыкъ этиб, аны аллына чабама. Ол мени табаны бла уруб бир джанына тёнгеретеди. Анамы кёкюрегине бурулгъан автоматны ачы тауушун эштгенча болуб, элгениб артха айландым. Юйдегиле барысы да манга къараб тура эдиле. Мен дагъыда суратлагъа бурулдум. Айшат къатыма келиб:

— Муну уа таниймыса? — деб, джарыкъ ышарыб тюшген джаш къызчыкъны суратын кёрюзтдю.

— Угъай, — дедим мен Айшатха къараб. Ол джыламсырай:

— Асиятды, — деди.

Аны эштгенлей, джюрегим ёрге келиб, тамагъыма буштукъ болуб тохтагъанча кёрюндю. Солуууму эркин алалмай, къолларым бла бетими джабдым.

4.

Мен Къызыл-Къаягъа келгенли ай чакълы болады. Атамы эгечи Келиматдан къагъыт алгъанма. Ол: «Бизни джууукъгъа санамай, анангы эгечлерине кетиб къалгъанса...» деб кѣб кѣлкълды этиб джазгъанды. Аны эри Хамит урушдан сау-эсен къайтханды. Сабийлери ёсгендиле. Хызыр тракторчу болуб совхозда ишлейди. Къалгъан сабийлери окъуб айланалдыла. Мен атамы эгечине, онг табханлай барырма деб, къагъыт джазгъанма. Аллай онгъа къачан табылыр? Алма-Атагъа кетгинчи шахтагъа кириб ишлерге бел байлагъанма. Алайсыз боллукъ туююлдю. Окъургъа барыр ючюн ахча керекди. Джууукъларым мени мудах этмезликлерин билеме, алай, бир уллу киши, аланы къолуна къараргъа суймейме, айыбды. Шахтагъа кириб ишлерге суйгеними анамы эгечлерине айтханымда, ала ахыры да унамай тохтадыла.

— Къой, джашым, шахта санга джер туююлдю, — деб, Зайнаф мени сѣзюме тынгыларгъа окъуна унамады. Алай, мен къаты болуб тохтагъандан сора, Зайнаф да Сакинат да бой салдыла.

— Ибрахим бла бирге ишле, — дедиле ала. Ибрахим шахтада ишлегенли он джыл болады, Грамотала бла саугъаланнганды. Ол манга шахтаны хапарын айтыр ючюн къалмагъанды. Джер туюбюнде кѣмюр къазгъанны кѣрмесем да, аны оюн болмагъанын мен да биле эдим.

Бир эртденликле, кюн иги кесек кѣтюрюлгенде уяндым. «Шѣндюге дери джукълагъа-

ным айыб окъунады» — деб, ундурукъдан секириб къобдум. Юйде бир джан да джокъду. Терк окъуна кийиниб, тышына чыкъдым. Арбазда Зайнаф кийимлени букъусун къагъа тура эди.

— Турдунгму, Мурат, — деди ол, манга ышара къараб. — Сакинат базаргъа кетгенди. Ол мени анда сакълаб тура болур. Сен, аш юйге кир да, ауузлан. Эриксенг киногъа да барырса. Биз тюш ууахтыда къайтырбыз.

Зайнаф кетди. Мен арбазда узун шинтикни къыйырына чёкдюм. Къоншу юйден Рая чыкъды. Ол джуугъан быстырларын агъырыкъгъа джайыб, ызына айланганда, мени кёрюб тохтады.

— Танг ахшы болсун, къонакъ джаш, — деди ол, ышара.

— Сау бол, — дей, мен шинтикден къобдум.

— Эригемисе?

— Алыкъа эрикгенме дерча да туююлме, — дедим, аны таба сабыр атлай. Къызны аллына джууукъ бардым. Ол манга ийменгенча кёрюндю.

— Мында кёб турлукъмуса? — деб сорду ол, манга да къарамай.

— Тюзюн айтсам, билмейме. Келир джыл окъургъа барыргъа умут этеме.

— Къайры?

— Алма-Атагъа.

— Алай узакъгъа бармай, окъургъа джер табылмаймыды да?

— Дагъыда, таныгъан джеринг...

— Ары кетгинчи ишлерге уа айтамыса? — деб сорду Рая, энди бираз батырыракъ болуб.

— Анга уа сёз джокъду. Тамбла шахтагъа барлыкъма.

— Къайсы шахтагъа?

Ибрахим ишлеген шахтагъа.

— Андан эсе бизни шахтагъа кирсенг'а. Бизде къалмай джаш тёлю ишлейди.

— Ол игиди, алай, мен Ибрахим бла бирге ишлерге сюеме.

Ол кезиуде, къабакъ эшикни терк ачыб, арбазгъа Къаншау кирди. Рая, аны кёргенлей, тауукъ къушдан буюкъгъанча буюгъуб, юйге ташайды.

— Эй, тохта!..— деб къычырды Къаншау тиширууну ызындан. Мен Раяны къачханына сейир эте, Къаншаугъа:

— Алан, бу къыз сенден, шайтандан къачханча, нек къачады? — деб сордум. Къаншау бурун сюеклерин тургъузуб, манга джууукълашды да, ачыуланыб:

— Ол мени къатыным боллукъду, — деди. — Сен, джашы, андан умут этме. Мындан арысында аны бла сёлешгенинги кёрсем, сора манга айыб этме!

— Да, къоншум бла сёлешмей къалай турурма да?

— Турурса, болмаздан къалсанг, тилинги кесербиз.

Мен ол ушагъыусуз сёзлеге кюдюм. Алай этгеними джаратмагъан Къаншау, къашларын туюуб, манга терс къарады.

— Мен сени артыкъ бек да танымайма, — делим анга, сабыр халда, — кёб болса, юч — тёрт кере кёргенме. Сен'а манга ушагъыусуз сёзле джаншаргъа кювешесе.

Къаншау джууаб къайтармай кетди. Ол кет-

генлей, Рая юйден чыкъды да, мени къатыма келиб:

— Сен аны бла эриш болма,— деди.— Ол тели затды. Бу сахарда ол туююшмеген джаш къалгъан болмаз. Мындан алты джыл алгъа биреуленни бичакъ бла уруб, беш джыл тюрмеде туруб къайтханды...

-- Да, муну атасы, анасы джокъмуду. Огъесе, агъачдамы ёсгенди?..

— Атасы бла анасын ол туюгоне да кёрмейди. Ала аны, джангыз джашыбызды деб, сабийлигинден окъуна кеси аллына бошлаб къойгъандыла. Энди уа сокъурана болурла.

— Сен'а, анга барыргъа сёзю бергененг. Сени ызынгдан быллай бир гузаба этиб нек айланады.

— Хо бирда. Анга сёз бериб, мен акъылымданмы шашханма. Ах кюнюм, джашаусуз этгенди ол мени. Башымы суугъа атарыкъ этгенди.

— Соргъанны айыбы джокъду, ненча джылынг болады?

— Онсегиз.

— Ненча классны бошагъанса?

— Джети классны.

— Андан сора уа нек окъумагъанса?

— Анам ёлюб, юйню ауурлугъу мени бойнума тюшюб къалгъан эди ансы, школдан'а суюлюб чыкъмагъанем.

Аны бетин, джауаргъа тюрленген кюнча, мудахлыкъ хал алды. Мен, сора кетиб, аны джашауунда бир къайгъылы кюнюн эсине тюшюргениме, ичимден къаты сокъурандым. Сёзю башха джанына бура, анга:

— Ингирде киногъа барыркем? — дедим.

- Мен экинчи сменде ишлейме, ансы...
- Кел сора, шөндю барайыкъ.
- Алыкъа быстыр джууб бошамагъанма, — деди ол, аз ышара. — Экинчи джол барырбыз.

Рая юйге кирди. Мен шахаргъа чыкъдым. Шахталаны бийик вышкалары узакъдан нарт къалауурлача кёрюнедиле. Шахар уллу туююдю. Кёб къатлы юйле да хазна эсленмейдиле. Алай ол, къалай эсе да, къолайлыды. Лимонад, сыра сатхан тюкенчикле хар атламдан эсленедиле. Аланы къатларындан адам къуру болуб кёрюнмейди. Кюн иссиди, хар ким да суусабын къандырыргъа сюеди.

Шахарда кёб айланыб, ингирде юйге къайтдым. Ибрахим бла Айшат да ишден келиб тура эдиле.

— Не кёрдюнг шахарда? — деб сорду Ибрахим.

— Бир сагъатдан бокс боллукъду, кел барайыкъ, — дедим мен анга.

— Боксму дейсе?.. — деб, ол артыкъ бек тартынмай сорду. — Андан эсе киногъа барырк.

— Мен боксха къараргъа сюеме.

— Нек? Сен боксёрмуса?

— Боксёрма деб да билмейме, алай детдомда ол затха къатыша тургъанма.

— Эришиуледе болгъанмыса?

— Хау. Районда, областда да бир ненча эришиуге къатышханма.

— Сени бурнунг андан тампыкъды, — деб кюдю Ибрахим. — Ахшы, алай эсе, боксха окъуна барайыкъ. Кимле туююшедиле?

— Ошну бла Къызыл-Къаяны командалары.

Биз клубха келгенде, адам кёб эди. Ибрахим

бла мен джерибизге кыйналыб ётдюк. Рингге бек алгъа эки джаш боксчу чыкъды.

— Коля! Коля! — деб залдагыла къарс уруб, хахай ётдиле. Коля дегенлери Къызыл-Къаяны боксёруду. Эки боксёр «тюйюшюб» башладыла. Экинчи раундда Ошну боксёру Коляны, къалай эсе да, ырбынга къыса келиб, бурну къатыш, бетине эки юч кере къаты-къаты джетдирди. Коля кеф адамча, тентирей барыб, джерге ауду. Судья тогъузгъа дери санады. Коля къобалмады.

— Оллахий, дараджабызны тюшюрдю, — деди Ибрахим рингде аууб тургъан боксёргъа иразы болмай къараб.

— Сизни шахтада бокс секция бармыды? — деб сордум мен анга.

— Барды, — деди ол. — Арымы джазыллыгъенг?

— Джазылкърем, тейри.

— Коляча тюйюшюрюк эсенг, джазылма.

— Бокс кишини да аямайды, — дедим мен. Ибрахим айтхананымы ангыламагъанча, имбашларын джыйырды.

Боксчуланы сермешлери эки сагъатдан башалды. Ошну командасы хорлады.

Экинчи кюн танг аласында къобдум. Ибрахим бла бирге, ол ишлеген шахтагъа бардым. Шахтаны начальниги, кенг джауурунлу, толу едам, бизге джарыкъ тюбеди. Ол Ибрахимни къолун къаты къыса:

— Не джумуш бла келгенсе? — деб сорду.

— Джумушум олду, — деди Ибрахим, начальникге мени кёргюзте. — Бу джаш мени

джууугъумду. Къазахстандан кѣб болмай келгенди. Шахтада ишлерге сюеме дегенди да, санга андан келгенбиз.

— Игиди, игиди, — деди начальник, манга кѣз кыйыры бла къарай. — Алгын къайда ишлегенсе?

— Бир джерде да угъай...

— Окъуб тургъан болурса?

— Хау, онунчу классны быйыл бошагъанма.

— Ненча джылынг болады?

— Джыйырма.

— Ахшы... Да сора сени къаллай ишге джарашдырайыкъ да?

— Мен Ибрахим бла бирге ишлерге сюеме, — дедим.

— О-о-о, — деб ышарды шахтаны начальниги, — Ибрахимни къаллай ишде ишлегенин'а билемисе?

— Билеме, ол забойщикди.

— Аны къаллай иш болгъанындан'а хапaryнг бармыды?

— Кѣрюрбюз.

— Угъай, сен ол ишде ишлеяллыкъ туююлсе. Алгъа тынчыракъ ишге кир да, артда кѣрюрбюз.

— Джолдаш начальник, тилейме, ишлеялыкъма. Ал кезиуде ученик болуб ишлейим, Ибрахим да болушур.

Алайда Ибрахим да:

— Ишлерге бек сюеди. Мен да болушурма. Алыгъыз ишге, — деб сѣз къошду.

Начальник сагъыш этиб бираз турду да:

— Да экигиз да тилей эсегиз, сиз айтханлай болсун, — деди.

Начальникни кабинетинден мени джюрегим

къууана чыкъдым. Андан сора мен забойщикни усталыгына юйрениб юч ай турдум. Тёртюнчю айны ал кюнюнде Ибрахим бла кечеге сменге бардым. Мен да, башхалача, мангылайымда чыракъчыгым бла, шахтагъа тюшюучю клетни къатына келдим. Бу кезиуде шахтадан сменден чыгыб келген орта бойлу къартыракъ киши Ибрахимге:

— А-а, джигит, бюгече иги хайт дегиз! Биз кёмюрню бек къалынына джетиб тохтагъанбыз, — деди.

— Ахшы, Николай Терентьевич, ахшы — деб ышарды Ибрахим. Сора шахтёр, манга къарай, Ибрахимге:

— Ол сен айтхан джаш бумуду? — деб сорду.

— Хау...

— Да, алай эсе, танышдыргъан этсенг'а!

Мен аны къолун тутуб, атымы айтдым. Шахтёрну къолу таш кибик къаты эди. Николай Терентьевич мени аркъамдан къагъа:

— Хайт де, джигит, биринчи кюнледе къыйын да кёрюнюр, артда уа юйренирсе, — деди да, хамам таба кетди. Кече ортасы болгъанлыкъгъа, шахтаны тийресинде адам кёбдю, электрочыракъла тегерекни джарытадыла, механизмле тохтаусуз ишлейдиле, паровозланы гудоклары, вагон чархланы рельседе темир тауушлары эштилгенлей турадыла.

Клеть бла шахтагъа тюшюб бара, мен Ибрахимге:

— Ол, Николай Терентьевич дегенинг кимди? — деб сордум.

— Бек махтаулу шахтёрду. Ол мында ишлегенли джыйырма джыл болады. Ленинни

ордени бла сауғаланнганды, — деди Ибра-
хим.

Клеть төртдюз метр энше барыб тохтады. Ибрахим бла мен аны ичинден чыгыб, штрек бла шахтаны теренине тигеледик. Биз забой-
гъа джетгенде, джашла кёмюрню атдырыгъа хазырлана тура эдиле. Башхалача, мен да тыш кийимлерими тешиб бир джанына салдым. Забойну ичи иссиди. Аркъамдан терлеген сууларым барыб башладыла. «Былай иссилей турлукъ эсе, иш палахды», дедим ичимден. Бу кезиуде забойну теренинден биреуленни: «Джолдашла, бугъугъуз», деген ауазы эштилди. Хар ким терк-терк штрек таба кетиб тебретиле.

Шахтачы джашла штрекге тюшюб, бир кесек болгъанлай бир бири ызындан, ачы таууш этиб, юч — төрт кере лагъым атылды. Штрек титиреди. Ибрахимни бла мени башларыбызгъа топракъ къуюлду.

— Чыгыгъыз! — деген ауаз эштилди. Биз забойгъа келдик. Оюлуб, тебе болуб тургъан кёмюрню кёргенimde, сейир этдим. Конвейер ишлеб тебрети. Джашла къолларына темир джугарланы алыб оюлгъан кёмюрню конвейерге къуюб башладыла. Мен да Ибрахимни джанында тохтаб, терлегенлерим да бара, къадалыб кюрешеме. Бир сагъатдан сора, билеклерим талдыла, белим ауруду. Ибрахимге:

— Ала, къачан солурукъбуз? — деб сордум.

— Эхе, арыгъанмы этгенсе? Кёмюр болгъан кезиуде биз солумаучубуз.

«Да, алай эсе не этерликсе да» — дедим кесим кесиме. Сора джугарны кючден кётюре,

конвейерге кѐмюр кѳуюб тебрeдим. Бир кескден Ибрахим манга:

— Мурат, бек арыгъан эсенг, олтур да солу, аны ючюн санга киши айыб этерик тѳуюл-дю, — деди.

— Да халкъ ишлей тургъанлай...

— Къайгъырмаз, сен жангыса.

— Угъай, Ибрахим, айыбды...

Джугарны къарыусуз къымылдатыб башлагъанымы эслеб, бир къауум джаш манга къараб ышарды. Мен'а, арыгъанымы билдирмез ючюн, битеу кѳуюмю салыргъа кѳурешеме... Алай, не медет, билеклерим, башха адамныкъылача, бой салмайдыла. Бираздан'а тобукъларым да къалтыраб башладыла. Мангылайымдан келген терлеген сууларым кѳзлериме киредиле. Шахтачы джашладан бири — Маджит, къатыма келиб:

— Мурат, бери келчи, — деб билегимден бир жанына тартды. Мен, джугарыма да тыяна:

— Къайры? — деб сордум.

— Бир кесек солуюкъ.

Былай терк арыгъаныма иймендим, солургъа арсар болама.

Маджит манга, ахшы тенгинеча, айтды:

— Билемисе, мен бери бек алгъа келгенимде, манга да иш бек къыйын эди. Ал кюнледе санга бизни бла тенг ишлеген къыйынды. Юйренирсе... Биз энди бир бирни къарындашлача кѳюрге керекбиз.

Биз сменни бошаб шахтадан чыкъгъанда, кѳкню къара булутла джабыб, джауун шулпу эте тура эди. Арыгъан бутларымы акъыртын

ала, джашла бла бирге, хамамгъа бардым. Къол аязларым кюедиле, билеклерим ауруйдула.

Шахта мени ал кюнледе къаты ийледи. Эки къол аязыма уллу хиппилле чыгъыб, джугарны тутаргъа онгум болмагъандан сора, шахтаны врачына бардым. Ол къолларымы байлаб; бюллетень джазыб берди. Андан чыкыгъанлай, къарт шахтёргъа Николай Терентьевичге тюбедим.

— Къалайдыла, джигит, къолларынг? — деб сорду ол, мени байланган къолларыма къарай.

— Хоча туююлдюле, — дедим мудах халда.

— Э-э-э, хомух болма, — дей Терентьевич аркъамдан къакъды. — Бу хар забойшикни сынагъан ишиди.

Мен шахтагъа келиб Николай Терентьевич бла танышхан кюнден бери, ол манга дайым кёз-къулакъ болгъанлай айланады. Аны мен сезгенме. Терентьевич манга эртдеден таныш, джууукъ адамча болгъанды. Аны себебли, кёлюме келгенни анга айтдым:

— Билмейме, бу иште мен хазна болалыкъ болмам...

— Ол дегенинг?

— Къыйынды, Николай Терентьевич. Башха, тынчыракъ ишге кёчермем дейме.

Къарт кёзюме ыразы болмай къарады.

— Сен бюгюн, къыйынды деб, бу ишден къачсанг, тамбла башхасы да алай кёрюнюр. Джолундан аз къыйынлыкъгъа тюбегенлей, артха айлануу — осалны хунериди. Мен'а

сени, керти да, табан тиреген джаш сунуб тураем... Экиге айланган къарындашынгдан — Ибрахимден юлгю алсанг'а. Ол шахтагъа киргенде сенден да джаш эди. Энди уа кёресе да. Хыбыл болма. Сен ёксюзсе. Окъургъа барыргъа айтыб айланаса. Аны ючюн'а сагъыш этиб къара: забойда хакъ игиди, бир джыл ишлесенг танг кесек ахчачыкъ джыяргъа болукъса. Окъургъа атлансанг, ол джарар. Джашар ючюн башынг бла да, къолларынг бла да ишлей билирге керексе. Ишсиз джашау джокъду. Сен аны эсингде тут, — деб, къарт шахтачы манга джюрек сёзлерин айтды. Аны сёзлери акъылыма кёб тюрлю сагъышла келтирдиле: «Керти окъуна, джолгъа атланыб, сора къоркъуб, артха къайтыб келгенча, аллымда тюбеген кыыйнлыкъладан албугъартханым асыры хырамыкъды. Павел Корчагин алай этмеген эди да. Забойдан кетиб къалсам, анда джашла не айтырла. Ишлеялмай кетди дерле, кюлюрле, айыб этерле...»

Юйге келгенимлей, Сакинат бла Зайнаф къолларымы кёрюб, къайгъыгъа къалдыла.

— Бюгюнден башлаб, сен ол шахтагъа барсанг, бек аман кёлюбюзге тиерликсе, — деб экиси да къаты болуб тохтадыла.

Ол кюн ингирде, джатардан алгъа, таза хауада бир кесек айланайым деб, тышына чыкъдым. Кече айсызды, къарангыды, салкъын аязчыкъ урады. Мен калиткадан ётюб, сол джанында терекле таба бурулгъанымлай, Раягъа тюбедим.

— Не айланаса? — деб сордум, аны аллыны тыя.

— Ючюнчю сменнге барлыгъем да, заман-

ны оздуралмай кюрешеме,— деб джууаблады ол.— Сен а къайрыса?

— Мен да бош, таза хауагъа чыкъгъанма.

— Къолларынга уа не болгъанды? — деб, Рая джарсыб сорду.

— Хазна джукъ болмагъанды,— дедим мен, бу палах къолланы юсюнден сёз барырын суймей.— Кел, алайда шинтикге олтурайыкъ.

— Бирле кёрселе, айыб этерле.

— Къарангыда бизни ким танырлыкъ сунаса.

— Охо, былайда турсагъ'а болмаймыды. Манга кетерге кёб къалмагъанды,— деди къыз.

— Шахтагъа дери кесинглейми барыучуса?

— Угъай, джол нёгерле кёбдюле. Мени бла бир сменде ишлеген эки къыз, ма, ол юйде джашайдыла,— деб Рая манга орамны бирси джанында юч къатлы юйню кёргюзтдю.

— Табсыз болду,— дедим мен, ачыу этген кибик эте.

— Нек!?

— Сени шахтагъа дери ашырырма деб тураем.

Рая, не эсе да, экили бола, кёзюме къарады. Бир зат айтыргъа деб, эринлерин аз кымылдатды, алай эсине не зат тюшдю эсе да, айтырыгъын айтмай кюйду.

— Къаншаугъа тубеймисе? — деб сордум мен, бир кесекден.

— Тилейме, Мурат, аны манга сагъынма.

— Нек?

— Мен аны кёрюб болмайма.

— Да, сора башханы суюе болурса?

— Угъай,— деб Рая кысха джууаб берди.

Аны ишге кетер заманы джетгинчи, дагыда бир кѳауум ушакъ этдик. Ол кете туруб, мен:

— Рая, мен тамбла бошма, киногѳа барыр-бызмы? — деб сордум.

— Кѳрюрбюз... — дей, манга кѳолун булгъай, жарыкъ ышара ишине кетди. Ол кетгенден сора, джюрегими тынгысыз ургъанын сездим. Юйге келиб тѳшекге джатхандан сора да, Раяны сыфаты кез аллыма келиб, бир ауукъгѳа дери джукълаялмадым.

Бир ненча кюнден кѳолларым иги болуб, ишге чыкъдым. Забойда джашла манга жарыкъ болдула. Ол'а мени кѳууандырды. Штрекни ичин тауушха алдырыб, ишлеб тебрдик. Мен джугарны кѳолума алыб, Ибрахим бла Маджитни ортасында тохтадым.

— Ыхы, Мурат, кѳрчю бир! — деб, Маджит аркъамдан кѳакъды. Джугарны кѳалын кѳмюрге сугъуб, аны толтуруб бери алгъанымда, ол манга алгъынча ауур кѳрюнмеди.

— Ашыкма, — деди Ибрахим, ишин эте. — Бурнунг бла солу.

Смен бошалгъынчы бек арыдым, алай алгъынча бутларым кѳалтыраб, билеклерим талмадыла. Башха джашла бла тенг ишлеб турдум. Шахтадан чыгыб бара, Маджит манга:

— Молодец, Мурат, — деб кѳолуму кысды.

Хамамгѳа барыб, джууунуб чыкъгъандан сора, мен Ибрахимге айтыб, шахтаны клубуна бардым. Боксѳрла джарау этиучю отоугѳа киргенимде, тренерден сора адам джокъ эди.

— А-а, Мурат... Тешин, бусагѳат джашла

— Анса, биле болмазса.

Айтхан джерибизде Рая мени сакълаб тура эди.

— Сагъат джарым кеч къалгъанса,— деди ол, кёлкъалды эте,— Алай келмесенг кетерге деб тураем.

— Бир иш бла шахтада чырмалыб къалгъанма, кечгинлик бер,— дей, къызны къолундан тутуб, кесиме тартдым. Джиягъым аны джиягъына тийгенде, битеу санларым дыгъыл этгенча болду.

Къышны ахыр айы — февраль тауусулуб барады. Алай, къышды деб айтырча, бир сууукъ кюн болмагъанды. Аны къой, адамыча къар да джаумагъанды. Мен ингирде, ишден келгенлей, биягъы китабланы къолгъа алдым. Грамматиканы бу къыш башындан ахырына дери окъуб чыкъгъанма. Энди бир къауум къыйын джерлерин джангыдан къайтарыб окъуйма. Айшатны болушлугъу бла бир ненча кере диктант да джазгъанма. Кеси аллыма эки кере сочинения джазыб, школда устазгъа элтиб къаратханма. Алгъынча кёб халатла этмейме. Болса да, алыкъа, кёб къыйын салыргъа керекди.

Мен китаб окъуй тургъанлай, Айшат манга:

— Письмо,— деб, тёрт мюйюшлю конвертни келтириб къолума берди. Ол Харундан келген эди. Тенгими джазгъанын окъуйма:

«Багъалы Мурат, ишинг къалайды? Джазгъан къагъытынгы алгъанма. Аны орусча джазгъанынгы кёргенлей окъуна, не ючюн джазгъанынгы ангылагъанма. Джангыз эки халат

ийгенсе, экиси да неди десенг, нохта белгиле. Бирин керексиз джерде салгъанса, бирин'а салыныр джеринде салмай кьойгъанса. Кюреш, эрикме. Биз игибиз. Экинчи семестрде битеу экзаменлени «бешге» бергенме. Сен кьагъытынгда мен окъугъан институтха кирирге сюьгенинги айтыб джазаса. Бек ахшы этериксе. Алайгъа тохташханынга мен ыразыма. Бери къачан келликсе?..

Мурат, кьагъытынгда бир къызны атын сагъынаса. Кимди ол? Ариу къызмыды? Кеси да кимладанды. Толуракъ хапар джазыб ий. Эштемисе? Сюьмекликге асыры бек берилме! Ол алай бош зат туююлдю. Грамматикангы бек терк унутдуруп...

Саламым бла, Харун».

Тенгими письмосун окъуб ышардым.

— Не джазады? — деб, Айшат, кьагъытны кьолумдан тартыб алды.

Ол кюн ушхуурдан сора, Сакинат бла Зайнаф мени ортагъа алдыла.

— Джашым, бизден нек джашыраса, биз билмегенми сунаса? — деди Зайнаф. Анамы эгечлерини кёз къарамларында тынгысыз халны эследим. Аланы не затны юсюнден соргъанларын сеземе. Алай, ангыламагъанча эте:

— Не зат? — деб сордум.

— Хар кёрюннген Рая бла сени хапарынгы айтыб айланадыла. Неди бу ишинг?

— Айтмагъа кьоюгъуз, — дедим кюлюмсюреб.

— Рая иги къызды, — деб башлады Сакинат, — алай джашым, билемисе, биз кьоркьгъан этебиз.

ди да, кьайдан эсе да бир зыкгыл тери бёрк келтирди да, аны мени башыма кьаблаб, бетиме кьарады: «Сен разведкагъа факъырачы болуб барлыкьса», — деди. Не этеригем? — Командирни сёзю законду. Ёмюрде юсюме тиймеген бир зыкгылланы кийдирдиле, бойнума да бир эски кюйюз артмакъ такьдыла, кьолума да тыякъ тутдурдула да ашырдыла...

Ортабайны хапарын калиткадан кирген ючкиши бёлдюле. Ала Ортабайны кьолун тутуб, джарыкъ саламлашдыла. Сора келгенлени таматасы, акъ сакъаллы кьарт айтды:

— Ортабай, кьонакъбыз санга.

— Келигиз, келигиз...

Ала юйге кирдиле. «Не адамла болурла?..» деб сагъыш эте, мен да артха бурулгъанлай, юйден чыгъыб келген Сакинатха бла Зайнафха тюбедим.

— Кёрдюнгмю ол келгенлени? — деб сордула ала манга.

— Кёрдюм... Не адамладыла?

— Раяны Къаншаугъа тилей келген келечиледиле.

Аны эштгенлей, тенгиз толкъунча, битету къаным башыма ургъанча болду. Эки кьулагъым чуулдады. Сагъатыма кьарай, орамгъа чыкъдым. Анамы эгечлери ызымдан:

— Мурат, кьайрыса? — деб кьычырдыла. Мен, джууаб бермей, орамны ёрге чабыб кетдим. Рая ишлеген алтынчы шахтагъа кёз байлана джетдим. Рая шахтаны башында ишлеучю эди. Мен ёбке солуу эте, аны кьатына келдим.

— Не болгъанды, Мурат, санга? — деб Рая, эки кёзюн кьоркьуу алыб сорду.

— Ке-келечиле... Келечиле келгендиле,— дедим, алыкъа солуууму эркин алалмай.

— Не келечиледиле ала?

Бир кесек эс джыйгъандан сора, анга ишни болушун айтдым.

— Охо, да аны ючюн'а быллай бир неге гузаба этесе,— деди Рая улуу кёллю ышара.— Келмеге кьой.

— Да, атанг сёз бериб ийсе уа?

— Сен мени атамы иги танымайса. Ол ала-гъа къаллай сёз берлигин мен билеме.

— Алаймыды...

— Атам сёз окъуна бериб ийсе да, мен сую-мегениме барамамы да?!

— Рая!.. Мен... Мен сенсиз... — дей, аны шахтачы кийимлери бла къучагъыма кьысдым.

— Юсюнсю халек этме,— деди Рая. Алай, бу такъыйкъалада мени къайгъым ол туююл эди. Раяны смен бошалгъынчы сакъладым. Экибиз да юйге бирге къайтдыкъ. Джолда келе, Рая да, мен да ёмюрден ахыргъа дери бир бирибизни атмазгъа ант этдик.

■
Мен Ошха кетдим. Баргъан кюнубюзде окъуна, бизни джашлагъа рингге чыгъаргъа тюшдю. Тренерибиз бек алгъа мени чыгъарды. Рингни кьызыл мюйюшюне бардым. Ре-продуктордан баш судьяны ауазы эштилди:

— Кёк мюйюшде, — деди ол, — Ош шахарны боксёру Андрей Григорьев. Аны биринчи спорт разряды барды. Алтмыш юч кере эри-шиулеге къатышханды, аладан кьыркъ тогъу-зун хорлагъанды. Былтыр Ош шахарны чем-пиону болгъанды...

— Охо, — дедим ичимден, — чемпион.

— Мен аны ахшы таныйма, — деб шыбырдады тренер кзулагыма, — ол биринчи, экинчи раундлада бек кваты кюрешуочю. Ючюнчю раундха хазна кючю квалмаучуду. Ал эки раундда сен артык бек чабыуул этерге кюрешме. Иги саклан. Артык да киндигингден ёргенге сак бол. Ол алайны бек мараучуду...

Гонг урулду. Боксну башладык. Андрей кертиси бла да кёз ачдырмай тебреди. Алай, насыбха хар силдегени мени квол кябларыма тиеди. Мени саклануум иги эди. Менде алай кючлю саклануу боллукду деб Андрейни эсине да келген болмаз эди.

— Андрюша! Ур аны! Аяма! — деб төгерекден кычырыкыла эштиледиле. Биринчи раунд бошалды.

— Молодец, — деди тренерим, — энди экинчи раундну былай бошайсанг сора...

Экинчи раунд манга джарсыулу болду. Ал минутда окбуна, Андрей калай эсе да киндигим таба кваты джетдирди. Мен джерге аудум. Олсагъат секириб турдум. Ол дагыда кваты чабыуул этиб тебреди. Мен аш орнум тийрени саклайма, энди алайыма урса, ишим битерлигин сеземе. Экинчи раундну ахырына, ёбке солуу этиб, Андрейни бетинден терлеген суула тамыб башладыла, хазна уралгъан да этмейди. Мен аны хайырланыб, алдай келиб, къаш башына джетдирдим, ол артха сюрюне барыб канатха тыянды. Раунд бошалды.

— Энди, кезиу сеникиди деди тренер, — квол джаулук бла бетиме джел этдире. — Хайт де.

Ючюнчю раундну мен къаты чабыуул бла башладым. Андрей кесин къоруулайды. Таб кезиуню хайырлана келиб, мен аны сакъал тюбюне эки кере кючюм бла джетдирдим. Андрей, сюрюне барыб, ауду. Судья тогъузгъа дери санаб, ол къобмагъандан сора, мени онг къолуму тутуб, ёрге кётюрдю.

— Молодец, Мурат, — деб, тренерим мени къаты къучакълады. Экинчи кюн манга Къызыл-Къаядан телеграмма келди.

«Мурат, терк окъуна бери джет. Айшат».

Джюрегими къоркъуу алды. Не палах болгъан болур. Телеграмманы тренерге кёргюзтдюм. Мен энтда да рингге бир кере чыгъаргъа керек эдим, аны ючюн тренер кетериме арталлы да ыразы болмады. Алай мен къалыргъа унамадым. Бир сагъатдан автобуса миниб, Къызыл-Къаягъа атландым. Кюн тюшден ауа, юйге джетдим. Калиткадан ётгенлей, Ибрахимге тюбедим.

— Не болгъанды? — деб сордум мен анга, телеграмманы кёргюзте.

— Рая больницадады, — деди ол, мудах халда.

— Больницадамы?! Нек?

— Тюнене кече, ишден къайтыб келе тургъанлай, Къаншау джолда тутуб, артыкълыкъ этгенди.

Джюрегиме биз сукъгъанча болдум. Битеу санларым къыздыла.

— Къаншау'а къайда болур? — деб сордум Ибрахимге.

— Аны милиция тутханды.

Чабханлай больницагъа джетдим. Ызымдан Ибрахим да келди. Медсестрадан тилей кетиб,

Раягъа кирирге эркинлик алдым. Юсюме акъ халатны кийгенде, ол айтды:

— Терк чыкъ, врач келиб къалса, иш табсыз боллукъду. Ол, анга адам джиберме деб, манга къаты эскертиб кетгенди.

Рая мени кѳргенлей, джауун тамычылача, кѳзлеринден джыламукълары саркъыб тебретиле. Башы бла бойну байланыбдыла. Бетинде эки — юч къаралгъан джери барды.

— Джылама, — дедим Раягъа, — ит итлигин этеди.

— Ол мени бедишлик этгенди... — деди Рая, эринлери къалтырай.

— Сени угъай, ол кеси кесин бедишлик этгенди.

— Энди мен кимге керекме. Уялмай эшикге къалай чыгъарлыкъма.

— Не затха уяллыкъса? Сени не терслигинг барды?!

— Да, терслигим болмагъанлыкъгъа...

— Ишден къайтыб келе, къатынгда нѳгерлеринг джожъмедиле?

— Угъай. Мен ишлеген откатканы канаты юзюлюб, нѳгерлеримден бир сагъат алгъа кетген эдим.

Палатагъа медсестра кириб, мени ашыкъдырды. Больницадан чыкъгъанымда, Ибрахимни Ортабай бла сѳлеше тургъанларын кѳрдюм. Къарт манга, къыз къалайды дегенча, соруулу къарады.

Къаншаугъа онеки джылгъа сюд этиб, тюрге ийдиле. Башына тюшген намыссыз ишден сора, Рая да тюрленгенди. Ол алгъын,

ишден келсе, ойнаб, кюлюб, омакъ кийиниб, кьоншуларына, эсине тюшсе, киногъа, парк-гъа да барыучу эди. Анга тенг къызлары да терк-терк келиучю эдиле. Рая джарыкъ кёллю, ёхтем къыз болуучу эди. Алай энди ол алгъыннгы Раягъа ушамайды. Ишден келсе, юй джумушланы тамамлаб, юйде олтурады. Ол энди эшикге хазна чыкъмайды, ол угъай, кьоншулагъа да бармайды. Сакинатны бла Зайнафны кёрсе, бети къызарады. Мени бла тубесе да алгъынча джарыкъ болмайды. Терк-терк кючсунеди. Эки кёзю къайры эсе да къарагъанлай, акъылы ауур сагъышлагъа кетеди. Мени муратым, Алма-Атагъа июнь айны ал кюнлеринде атланьргъады. Алай Раяны ачудан кёбген джюреги алыкъа чёкмегенди. Аны ол халда кююб кетерге болмай, джолоучулукъну июль айгъа къалдырдым. Къарт ата-сындан сора, башха тыянчагъы болмагъан джаш къызны джарсыулу къадары манга тынчлыкъ бермейди. «Шахтада ишлегенимча ишлеб, Рая бла бирге джашаб турсам'а», — деб акъылыма алай да келеди. Аны Раягъа айтханымда ол:

— Сен мени ючюн окъууну кюйсанг, джаралы джюрегим бютюн да бек аурурукъду, — деб унамай кюйду.

Июлда ишден чыкъдым. Джолгъа хазырланама. Нек келмей тураса деб, Харун эки — юч кере телеграмма ийгенди.

Тамбла кетерме деген кюнкою ингиринде, Рая бла паркга бардым. Сагъат чакълы айлангандан сора, паркны ташасында шинтикге олтурдукъ. Къызны джюрегини тынгысыз ургъанын сеземе.

— Арыдынгымы? — деб сордум суюгениме. Ол джууаб кьайтарырны орнуна, ауур кючсюне, башын имбашыма салды.

— Рая, мен институтха киралсам, беш джыл окьургьа тюшерикди...

— Билеме.

— Асыры уллу заман кёрюнмеймиди ол санга.

— Не этерликсе да. Заманны кьысхартыргьа онг джокьду.

— Джыл сайын, каникулланы кезиуюнде, бери келиб турурма.

— Анда башханы суюсенг'а?

— Алай нек айтаса, Рая?

— Ким биледи. Джашау манга огьурсуз кёрюнеди. Бир затха да ийнанырлыкьым келмейди. Насыбым тауусулгьан сунама.

— Джашаудан алай тюнгюлюрге джарамайды. Ол хомухлукьну белгисиди. Алай джарамайды. Джашау адамны кьууандыргьан да этеди, кьыйынлыкьгьа да тюбетеди. Адамны кишилиги — аны кьыйынлыкьгьа тюбеген кезиуюнде билинеди...

Эртденликде мен поезд бла Алма-Атагьа кетдим.

5.

Институтдан общежитиягьа келгенимлей, письмо джазаргьа стол артына чёкдюм.

«Рая, эндиге дери письмо джазмай тургьаным ючюн, кечгинлик бериринги тилейме. Энди мындан ары, асыры кёб джазгьандан эрикдирген окьуна этерме. Кьалай тураса? Саулугьунг игимиди? Бирге айланыучу заманыбыз

эсимден кетмейди. Сен дайым кёзлерими юсюнде тураса. Рая, мени ишим игиди. Элмюлк институтну агрономия факультетине киргенме. Энди суйгенинг студентди, сен аны билиб кьой...

Шендю бир затдан да кьыйналмайма. Мында мени шуёхларым кёбдюле. Ала барысы да ахшы джашладыла. Бир бирибизни туугъан къарындашлача суюбиз. Санга письмо джаза тургъанымы кёргенде, «Раягъа бизден да кызыу салам айт», — деб тилегендиле.

Общежитияда джашайма. Бир отоуда төрт студент :урабыз. Кюн сайын лекциялагъа тынгылайбыз.

Рая, хайт де, мени джюрегим хар заманда сени бла биргеди.

Менден атанга салам айтырса. Анамы эгечлерине да письмо джазгъанма. Рая, сен алагъа иги бола тур, Сакинат бла Зайнаф манга туугъан анам кибикиле. Мени сую эсенг, аланы да ариу кёр.

Джууабынгы ашыгъыб сакълайма.

Сени Муратынг».

Алма-Атагъа келгенли онунчу классны бирге бошагъан тенглери кёбюсюне тюбегенме. Хар бири бирер джерде окъуйдула. Кыдыргъалий Къзазах Госуниверситетни математика факультетиндеди. Сашаны адресин табыб, аны бла да бир бирге къагъыт джазышыб тебрегенбиз. Ол кесини суратын да джибергенди. Авиация училищени курсантыды.

Биринчи курсну бошаб, каникулгъа чыкъгъанымлай Павлодар областда атамы этечине, Келиматлагъа, бардым. Анда он кюн чакълы туруб, Къызыл-Къаягъа кетдим. Рая мени кёргенде:

— Не узун джыл эди бу джыл, наным...— деб къууанч къатыш джыламсырай, бойнума чулгъанды. Аны кюн кюйдюрген бетине къарайма. Ол иймениб, кёзлерин менден букъдурады.

— Кюнле терк озмайдыла ансы, джюрекде ахшы умутла бла джашагъан къалай игиди,— дейди ол.

Мен окъуугъа кетгенли Ибрахим юйдегили болгъанды. Эки кюннге аны къууанчына келиб кетген эдим. Сакинат бла Зайнаф арталы да тюрленмегендиле, Ортабай алгъындан эсе къарт болгъанча кёрюнеди. Къызына этилген артыкълыкъ аны джюрегин инджите болур. Ишлеген шахтама барыб, шахтачы шуёхларымдан тансыгъымы алдым. Шахтаны начальниги мени кёргенинде:

— О-о, Уланов, сау кел, сау кел. Институтха киргенинг бла алгъышлайма,— деб къолуму къаты къысды. Николай Терентьевич'а къучагъына къысыб, мени туугъан джашын ийнакълагъанча ийнакълады. Боксха юйретиучю тренерим'а эки тери къол къабны саугъагъа берди.

— Боксну унутма, ол да джашауда керекли затды,— деди ол.

«Хау, аны керек болгъанын'а мен кесим да сынар ючюн къалмагъанма» — деб ойладым.

Шахтачы тенгледен, джууукъладан, Раядан айырылгъан кыйынды. Алай не этериксе. Алда окъуу джылла сакълайдыла...

6.

Мен институтну ахыр курсундама. Бир кюн Раядан быллай къагъыт келди:

«Мурат, джаным, биз кетерге хазырланабыз. Сен окъууну бошаб, бери келирсе да, бирге кетербиз деб тураем да, болмайды. Атам сёзюме тынгыламайды. «Туугъан джерим...» — дегенлей турады. Сен аны къалай къууанганын кёрсенг эди. Тюз джангыдан туугъанча болгъанды. Сени анангы эгечлери да джолгъа тебрейдиле. Мурат, биз элибизге — Терен-Къолгъа барлыкъбыз. Сен, бир затха да эсинги бёлмей, окъууунгу боша. Энди кёб къалмагъанды. Кавказгъа джетгенлей къагъыт джазарма. Хайда, наным, кёрюшгюнчю, сау-эсен бол. Рая».

Бир кюн, арталлы да эсимде болмай тургъанлай, общежитиягъа Харун кириб келди. Аны кёргениме бек къууандым. Саламлашыб бошагъандан сора, ол айтды:

— Кетеме, Мурат.

— Къайры?

— Къалай къайры... Элибизге — Агъачлыгъа.

Юч кюнден сора, Харунну Кавказгъа ашырдым. Поезд тебрегенде, тенгими ызындан:

— Харун, элибизге — аны тауларына бла ташларына, агъачларына бла сууларына менден къызыу салам айт! — деб къычырдым.

Джюрегим тарала кьалдым. Туугъан элими кёрюрге, андан тансыгъымы алыргъа мен да ашыгъа эдим.

Кьрал экзаменлени джетишимли бериб, дипломну алдым. Институтну бошагъан джашла бла кьызла, кёллери тола, бир бирлеринден кыйналыб айырыладыла. «Энди бир бирибизни кёрюрбюзмю» деген сёзлени хар бирибиз айтабыз. Беш джыл да бир белгили кезиу эди да — озду. Энди башха джангы джолла башланадыла.

Джолгъа мен да чыкъдым. Джолум узакъды. Алай битеу джашауумда ол манга бек кьуанчлы джолду. Поезд тебрегенде, терезеден кьарай:

— Сау кьал, эмчек анам, Кьазахстан! — дедим. Кёлум толду. — Сау кьал, огъурлу халкыны огъурлу джери!..

7.

Талай вагонну тартыб баргъан улуу кьара паравоз кьысха-кьысха солуйду. Ол, вокзалгъа джууукълашханы сайын, джюрюшюн сейтиб, «тамагъын» кериб кьычырады. Джолочула чемоданларын, кьысыларын да кьолларына алыб, вагонланы эшиклерине джууукълашхандыла. Поезд вокзалгъа джетиб тохтагъанлай, ала, кьууанчлы ышара, вагонладан тюшдюле. Аланы бир кьауумлары арсарсыз, хабчукларын да кётюрюб, кими ёрге, кими эншге озадыла. Мен да аладан бириме. Чемоданымы кьолума алыб, вокзалдан чыкъдым

да, узакъда чалбаш таулагъа къарадым. Деменгили къаяла манга: «Мурат, кел... О-о, къалай улуу джаш болганса. Келчи бери, къолунгу берчи» деб чакъыргъанча кёрюнедиле. Мен кёлумден: «Бусагъат, бусагъат барайым...» деб алгъа тебрегенимлей, биреулен билегимден тутуб тохтады. Къарасам, ол'а атамы эгечи Келиматны эри — Хамит. Ол мени тансыкълай къучагъына къысды.

— Къалай турасыз? Келимат'а къалайды?

— Бек ахшы, Мурат, бир хатабыз джокъду. Тюнене бери, сахаргъа, бир джумуш бла келген эдим да, энди, артха къайтыргъа деб, автостанциягъа бара тургъанлыгъым эди... Кел, автобус кетерге аз заман къалгъанды...

— Агъачлыны кесине автобус барамыды?

— Бармай'а... Кел!..

Автобус, саргъалгъан нартюх сабанланы, сюрюлген джерлени, терек бахчаланы арда къоя, терк барады. Мен аны терезесинден тышына кёз къакъмай къарайма. Таулагъа джукълашхан сайын джюрегим бекден бек урады. «Туугъан элими къачан кёреме?» деб ашыгъама.

Элге джууукълашханда мен Хамитге:

— Автобусну бизни юйню къатында тохтатдыр, — деб тиледим.

— Сизни юй эртде бузулгъанды.

— Къайгъырмаз, мурдор ташы тура болур.

— Ахшы, Мурат, ахшы!..

Экибиз да автобусдан тюшдюк да, орамны онг джанында бир бузулгъан юйню къатына бардыкъ. Хамит, таныймыса дегенча, манга къарайды. Бузулгъан юйню тегерегине айлана, озгъан сабий кюнлерими эсима тюшюре-

ме. «Джалан аякылай былайда да кёб чабхан-
ма. Ма, тыякъ бла уруб, ол терекден кёб ал-
ма агызыб ашагъанма. Былайны ары суу
бойнуна тюшюб, къалай кёб зыка джыйыучу
эдим».

— Хапаргъа кёре, уруш джыллада, уллу ыр-
хы келиб, кёб къалмай, битеу элни юйлери
бузулгъан эдиле, — деди Хамит, мудах кёзле-
рин бузулгъан юйден айырмай. — Адамлары
болгъанла джангы юйле ишлегендиле. Алай,
сен саулукъдан, Мухаметни отджагъасында
оту энтда тиргизилир.

— Да, — дедим оюлгъан юйню мурдорун-
дан эки кёзюмю алмай, — оту уа тиргизилир.

— Сен сау болсанг.

— Билемисе, Хамит, былайда джангы, ариу
юй ишлерикме.

— Ишлемей'а! Ишлерсе!

— Ол юйню кёрюб, эллилерибиз атам бла
анамы эслерине тюшюре турурла да?

— Эллилерибиз аланы бир заманда да унут-
магъандыла. Ала ахшы адамла эдиле.

Урушну кезиуонде анам да, мен да, эгешчи-
гим Асият да букъгъан уруну къатына бардым.
Аны ичин да, тегерегин да ханс басыб тура
эди.

— Мурат, — деди Хамит мени къолтугъум-
дан тута, — сен узакъ джолдан келгенсе, со-
лургъа керекди. Атангы эгечи кёрсе...

— Угъай, юйге барырлан алгъа, ма, ары —
ол тёбе башына чыгъаргъа керекме, — дедим
анга элни тёбен джанында бийик дуппурну
кёргюзте. Хамит аны мен не мурат бла айтха-
нымы ангылаб, мен да биргенге барайым де-
генча, алгъа тебреди.

— Угъай, Хамит, сен юйге бар. Мен бусагъат къайтырма,— деб дуппур таба кесим джангызлай кетдим. Кёб къабырланы ичинде, анамы къабырын излеб башладым. Къабырны баш джанына салынган уллу гыйы таш хар заманда кёзлериме керюннгенлей туруучу эди. Ол белги бла анамы къабырын табыб, аны къатында тобукъландым. Джюрегим чанчды.

— Анам,— дедим, кёлюм толуб,— анам мене... Джашынгма. Мен алгъынча сабий туююлме. Къыйынынгы къайтаралмай кългъанма, анам! Сени джаш джанынгы джойгъан фашистле ууатылгъандыла. Биз хорлагъанбыз. Шендю джашау джарыкъ болгъанды... Эштемисе, анам?.. Эштемисе?..

■

Туугъан элимде — Агъачлыда эки кюн солуб, ишге тохташгъынчы Орта Азиядан къайтхан джууукъларымы, шуёхларымы да бир кёрюб къайтайым деб, джолгъа чыкъдым. Бек алгъа республикабызны ара шахарына келдим. Харун мында эл мюлк Министерствону аппаратында ишлейди. Аны анда ишлегенин элде эштгенме. Автобуса да минмей, шахаргъа къарай, орамны ёрге, акъыртын барама. Къайры къарасам да, къланкъазлача боюнларын созуб тургъан джюк кётюрюучю кранланы кёреме. Уллу джашау юйле ишленедиле. Бир кълум джерледе уа бульдозерла эски, гитче юйчюклени букчуларын бардырыб бузадыла.

Тёрт кълатлы уллу юйге келиб, адамлагъа сора, Харунну кабинетин табдым. Эшикни кълкъдым. Кабинетден:

— Да! Киригиз, — деген таныш ауаз эштилди. Башымда кьалпагьымы кёзлериме дери эншге бошлаб, тикги болуб, эшикни ачдым. Кюллюгюмю уа кючден бла бутдан тыяма. Бо сагьадан атлай:

— Кирирге боллукьмуду? — дедим, ёнюмю тюрлендириб.

— Келигиз, келигиз, нек болмайды... О-о! Мурат! Сенмисе? Ай ант джетмесин санга. Не оюнунгду бу уа? Кьайдан чыкьдынг?... — дей келиб, Харун мени кесини кьарыулу кьучагьына кьысды:

— Кьайдан чыкьдынг, ала?

— Кёресе, келдик.

— Кьачан?

— Юч кюн болады.

— Элге баргьанмыса?

— Бармай'а, шёндю элден келеме.

— Институтну уа нечик бошадынг?

— Аман тюйюлдю.

— Келгенинги кьалай иги этдинг, — деди Харун кёлюнден кьууаннганын сездире. — Сен, бек алгьа, Алма-Атагьа институтха киррге келгенингде, экибиз да: «Ёлгюнчю туугьан джерибизни кёрюрбюзмю?» — деб термилгенибиз эсингдемиди?

— Ол кюнлени сагьыннган да этме. Кьыйынлыкь сынагьан эсек да, тюзлюкню кёрдюк. Ленинчи тюзлюк бир заманда да ёлмез...

Стол юсюнде телефон зынгырдады. Харун аны чолпусун алыб, ким бла эсе да сёлешеди. Мен, олтургьан джеримден кьобуб, сигарет кьабындырдым. Аны да тарта, кабинетни ичинде тегерекге кьарайма. Столда джылты-

рауукъ акъ пластмассадан этилген омакъ шакъы орун барды. «Охо, бу уа неди?.. — деб, кѣлюмден сейир эте, шакъы орунну юсюне къараб къалдым. — Хойнух». Харун сѣлешиб бошаб, телефонну чолпусун джерине салды.

— Харун, — дедим, алыкъа эки кѣзюме иги ийнанырлыгъым келмей, — бу не хойнухду?

— Тейри, муну уа таныргъа керексе.

— Тохта-тохта, ол эртде, биз кѣчгюнчюннге дери хойнухунгмуду бу? — дей, мен аны къолума алдым.

— Олду.

— Хо бир да?

— Оллахий, олду.

— Да, юйюнге ахшылыкъ, андан бери уа, муну тас этмей къалай тураса да?

— Аны тас этерге эркин туююлме мен. Къарындашымы кѣзюнден тутама, — деди Харун, мудах болуб.

— Эх, кюйсюз уруш, — дедим мен, ауур кючсюне, — сени отунгда ненча джан кюйдю, сен ненча джюрекге ауур джара салгъанса!

— Къойчу аны, — деди Харун сѣзню башха джанына бура, — энди умутунг къалайды.

— Ишге тохташыргъа керекди.

— Бери, Министерствону аппаратына келиб къалырменг. Мен министрге айтайым. Бош джерле бардыла.

— Угъай, керек туююлдю.

— Нек?

— Мен агрономма. Мени ишим кабинетде угъай — сабанлада болургъа керекди. Аны юсюне уа, туугъан элими къоюб кетерге кѣзюм къыймайды.

— Тюзюн айтсам, элден кетерге мен да суюмей эдим, — деди Харун. — Алай кьоймадыла.

— Кеслери чакъырыб келген эсенг, ахшыды.

— Сен кеси колхозубуз бла шагърей болгъанмыса?

— Хо бир да, эки кюннге не зат бла шагърейленирлик эдим.

— Председателге тюбегенмисе?

— Анга уа тюбегенме.

— Да, къалай эди да?

— Бир да, башын кетюрюб мени таба хазна къарамады. Аны кьой, нек келдинг деб да сормады...

— Колхозчула андан бек тарыгъадыла, — деди Харун мени сёзюмю бёле. — Тёгерегине джалан да кесини джууукъларын джыйгъанды, — дейдиле. Адам бла, кереклисича, сёлеширге да тенгсинмеген хапары барды.

— Ол'а иги туююлдю да.

— Кесине да мындан алда, райкомну бюросуна чакъырыб, выговор бериб ийгендиле. Са-нга аны бла ишлерге кыйын болур, Мурат.

— Кёрюрбюз. Алда не боллугъун ким биледи.

— Ол да алайды, — деди Харун сагъатына къарай. — О, тюш болуб турады да. Кел, Мурат, юйге. Анам кёрсе аз къууанмаз.

— Угъай, ала, юйге бара туругъа заманым джокъду. Чегет элге барыб, анамы эгечлерин да бир кёрейим. Андан сора, Терен-Кьолгъа да ётерикме.

— Терен-Кьолгъа уа нек бараса?

— Рая андады.

— А-а, алаймыды, — деди тенгим, джашырын

ышара, — сора суйгенинги кёресе. Кесинг да, муну къачан аллыкъса.

— Алгъа бир юй ишлеб бошайым да, сора, аны оноун алай этербиз.

Ол кюн ингирде Чеget элге джетдим. Анамы эгечлери алгъынча, эки юйюр болмай, бирге джашайдыла. Ибрахим да ала бла биргеди. Айшат'а эрге кетгенди. Чеget элде беш кюн чакълы турдум. Андан сора Терен-Къолгъа бардым. Ол уллу элди. Башха малкъар эледеча, мында да кёб джангы юйле ишлендиле. Ортабайлагъа мени школдан къайтыб келе тургъан бир джашчыкъ элтди. Башы шифер бла джабылгъан, гитчерек юйчюкге джетгенибизде, школчу джашчыкъ чабыб барыб, аны эшигин тартды.

— Да, юйде джокъдула да, — деди ол джарсыб.

— Къайда болурла?

— Рая ишдеди. Алай, Ортабай'а юйде болургъа керек эди.

— Ишден'а адамла не заманда къайтыучудула?

— Къайда эртде, къайда кеч...

Школчу джашчыкъ бла мен алай ушакъ эте тургъаныбызлай, имбашында да сенеге бла, Рая джетди. Мени кёргенде, аны кёзлери къуанчлы джылтырадыла, бети да джарыды. Мени да джюрегим дыгъыл этди. Рая сенегин чалманнга суюди да, къатыма келиб, къолуму тута:

— Джюрегим сезиб тура эди... Тюнене бла бюгюн эки кёзюм кенге къарагъанлай тура эди...

болур дейме, урлукъ себиуден, дагъыда башха ишледен ангылауу аман туююдю. Не зат? Так... Так... Ыхы, ахшы, Башир Ахматович, сау къалыгъыз!

Джамбот телефонну чолпусун джерине салды да:

— Оллахий, иш осалды! — деди.

— Не болгъанды?

— Ол бери келе айланган джашчыкъны колхозда агрономгъа салыргъа керекди дейди Темирбеков.

— Не джашчыкъны?

— Ма, ол Мухаметни джашын, аты да къалай эди?

— Муратнымы?

— Хау!

— Да бурнун кеси аллына сюртэлмай айланган джаш къалай агроном боллукъду! Оллахий, сейирди! Мен'а мен?!

— Сени уа чыгъарыргъа керекди дейди.

— Нек?

— Къайдан эштген эсе да, агрономлукъ окъууунг болмагъанын билиб турады. Оллахий, Нанаш, бек ачыу этдим. Алай не медет! Охо, къоркъма, мен сени дагъыда бир табыракъ джерге сугъарма. Мен джууукъларын атыб къоюучуладан туююлме. Мудах болма, Нанаш. Болмыйсе, сени завхозгъа салайым. Ол да аман къуллукъ туююдю. Так!..

Мен андан кѣб сакъларгъа болмадым. Ала-ны сандрагъанлары манга эршиши кѣрюндю. Эшикни кенге ачыб, кабинетге кирдим. Джамбот бла Нанаш манга къаш тюблери бла терс къарадыла.

— Салам алейкум!

— Здрасти, — деди Джамбот, бош алай сансыз этиб. Нанаш'а саламыма джууаб да кьайтармады. Ол, тютюнню букьулата, терезе алына барыб, аркьасын манга буруб тохтады.

— Не айланаса? — деб сорду председатель манга, бетиме да кьарамай.

— Мен агрономма. Туугъан элими колхозунда ишлерге сюеме.

— Ишлеялырмыса?

— Ишлерме деб умут этеме.

— Манга сени умутунг керек туююлдо. Колхозда ишни бардыра билирге керекди. Мен ары-бери хыпый-цыпый этгенни суймейме.

— Мен'а алайны кёрюб окьуна болмайма, — деб джууабладым. Аны эштгенлей, Джамбот кёзлериме аралды. Нанаш да терезеден артха бурулуб, кесини эки мутхуз кёзюн манга сюзюлтдо.

8.

Кюз арты. Табигъат окьа бла сырылгъанча болгъанды. Агъачха кирсенг, джерни бетин джабхан сары чапракъла аякъ туюбюнде шыбыр-шыбыр этедиле. Эртден, ингир салкын аяз уруб сууукъсуратады.

Колхозну бир кьауум иши, кезиуюнде битмей, артха кьалгъанды. Он тракторубуз барды да, аланы кьайда бек керекли болса, ары кьуабыз. Башха ишле кезиуюнде тамамлансала эди, бусагъатда аланы барысына да зябь сюрдюрюрге керек эди. Колхозну сюрдю джери алай кёб да туююлдо. Аны барысын да джер бузлагъынчы сюрюб бошаргъа боллукъ эди.

Алай, не этгин. Биченибиз джалан да лыппырла этилгенлей кьалгъанды да, энди уа аланы ичлерине джауун ётюб, чириб барадыла. Аланы бирге ташыб, тишле этмесек, кьышха мал ашсыз кьалыргъа кьоркьууду. Дзамботну терслиги болмаса, биченни кезиуюнде тишлеге кьаларгъа боллукъ эди. Ол, кёб чалдыкъ деб айтдырыр ючюн, битеу кючню чалгъыгъа буруб тургъанды. Колхозну правленини кенгешинде: «Биченни тишлеге кьалай барыргъа керекди» — дегенлеге, председатель: «Лыппыр да биченди. Ол тас боллукъ туююлду. Аланы тишлеге кьаларгъа алыкъа джетиширбиз!» — деб кьойгъан эди. Дзамбот кесини ол заманда терслиги ючюн, арталлы бла да уялмайды. Кьаллай бир бичен зыраф болгъанды. Алай председатель аны артыкъ уллу эсине алмайды. Эки кьышха дже-терча мал аш хазырлагъанбыз деб, райкомгъа рапорт бериб, аны бла тынчайгъанды.

Биченни тишлеге кьалаб, сабанлада нар-тюх кьауураланы джыйыб бошарыбызгъа, кюнле сууукъ болдула. Болса да, алыкъа джер бузламагъанды, аны себебли тракторланы зябь сюрюрге чыгъаргъанбыз. Бу ишни артха кьалгъаны джюрегими бек кьыйнайды. Зябда хар зат да иги битеди. Ол, сабанчылыкъда, бай тирликни ёсдюрююню белгили агротехникалы джоругъуду. Мен сабанлагъа эртденликде механизаторла бла барыб, ингирде ала бла бирге кьайтама. Тракторчуларыбыз джетишмеген-лерини хатасындан, ишни эки сменде бардырырча этерге онг джокъду.

Бир джол, юсюм-башым да букъу болуб, арыб, ишден кьайтыб келе тургъанымлай,

Джамбот тубеди. Ол «Москвичден» чартлаб чыккыды да:

— Уланов, санга сёзюм барды, парвленнге кел! — деб, андан сора джукъ да айтмай, джолуна кетди. Аны бет халындан, ол мени башымдан сыларгъа чакъырмагъанын ангыладым. Келгенимде, председатель кабинетинде олтуруб тура эди. Ол мени кёргенлей:

— Бу неди!? — деб, районну сводкасын мени аллыма атды.

— Неси барды?

— Къарагъан эт. Неге ушагъан ишди бу. Битеу районда, зябъ сюрюу бла, бизни колхоз бек артда кёрюнеди. ЦСУ-гъа ол сводканы сенми бергенсе?

— Хау, мен бергенме.

— Нек бергенсе!

— Нелляй бир сургенигизни айт деб телефон бла сёлешген эдиле да, мен'а айтдым.

— Эсингде болсун, мындан ары аллай иш этсенг, ариу эштмезсе. Шёндю уа мени къаттымда, телефонну трубкасын ал да, райкомну ючюнчю секретары Хасановха сёлеш да, «джангылыб ЦСУ-гъа терс сводка бергенме, бизде джюз къыркъ гектар угъай, тёртджюз къыркъ гектар сюрюлгенди» деб алай айт. Так...

— Мен джангылмагъанма, — дедим, Джамботну айтханына сейир эте. — Сводканы тюз бергенме.

— Кёб джаншама да, мен айтханлай эт! — деб къызды ол. — Ма, телефонну!

— Сабыр бол, Джамбот. Тёртджюз къыркъ гектар сюрсек, аны да айтырбыз. Алай, алыкъа, биз аны ючден бирин да сюрмегенбиз.

— Сюргенбиз! — деб, Джембот столну джумдуругъу бла урду. — Эштеми се, сюргенбиз!..

— Мен бусагъатда битеу сюрюлген джерни ёнчелеб келеме.

— Къой, Уланов, джыларлыкъ джаш анасыны топпаны бла ойнагъанча этме.

— Мен бир киши бла да ойнамайма, — дедим сабыр халда.

— Ойнамай эсенг, Хасановха сёлеш да, биягъында мен санга айтханланы сен анга айт.

— Райкомну секретарына ётюрюк айталыкъ туююлме. Мени хурджунумда партия билетим барды.

— Ах, алаймыды?!

— Алайды, Джембот.

— Ахшы сора... Сакъ бол, Уланов, боюн джигинги сындыртырса, — деб джаныды ол.

— Мени бойнум ючюн, сен не аз да джарсыма, — деб мен кабинетден чыкъдым. Ол кюн ингирде, колхозну партия организациясыны секретарына Ахматха тюбеб, анга Джембот бла сёз болгъаныбызны айтдым.

— Сен ишинги бардыргъанынгча бардырыб тур, — деди ол манга, — Джембот бла уа артда сёлеширбиз. Ол асыры озуб башлагъанды.

Къыш, сакъалын сылай, джетди. Не бек кюрешдик эсек да, джер бузлагъынчы, сабанларыбызны сюрюб бошайлмадыкъ.

Джууукъларым, тенглерим да басыныб, мени джангы юйюю эки отоун битдирдик. Кёб турмай, Раяны Терен-Къолдан Агъачлыгъа келтирдим.

Келиматны эри Хамит фермада ийнекле кютеди. Ол юйюне айдан бир келеди. Бир ингирде аны келгенин эштиб, Рая бла бирге алагъа бардым. Хамит, не эсе да, манга мудахча кёрюндю.

— Фермада иш къалайды? — деб сордум киеуге.

— Иши да, башы да тас болсун, тюзлюк джокъду, — деди ол къолун силдеб.

— Не болгъанды?

— Назирни — ферманы таматасын сен уста таныйса. Къаллай ахшы адамды ол. Кеси коммунист, окъууу да барды...

— Сора, анга не болгъанды?

— Айта турама да. Тюнене Джамбот фермагъа келиб, Назирге айтмагъан аман сёзлери къалмай, ишден къыстаб ийгенди.

— Тюненеми дейсе?

— Хау, тюнене. Аны орнуна уа къатыныны къарындашы ичгичи Османни салгъанды.

— Назирни нек чыгъаргъанын'а айтмагъанмыды?

— Хо бир да... Ол иги джашха барыбызны да джаныбыз ауругъанды.

Хамитладан Рая бла мен юйге кеч къайтдыкъ. Кёбге дери джукълаялмадым. «Кишиге соргъаны-оргъаны да болмай, Джамбот эсине не келсе — аны этиб айланады. Анга джюрегинг джарылмай къалай къалсын! Назир элде намыслы адамладан бириди. Ол урушда кёб къыйынлыкъ сынагъанды. Джаралы болуб, фашистлеге пленнге тюшгенди. Андан 1942 джылда къачыб къутулгъанды. 1945 джылда Берлин

нге уруш бла кирген совет аскерчилени ал тизгинлеринде болгъанды. Назир кесини атын сюнгио бла Рейхстагны къабыргъасына джазгъанды. Немецлилеге къаджау урушда кёргюзтген эрлиги ючюн, Совет Правительство аны Къызыл Джулдузну ордени, дагъыда бир бёлек майдал бла саугъалагъанды. Угъай, Джамбот, адамгъа артыкълыкъ этерге джарамайды!..»

Кеч джукълагъаным себебли, эртденликде, кюн иги кётюрюлгенде уяндым. Почтачы газетле келтириб тура эди. Мен алагъа къарай барыб, «Бизни хорламларыбыз» — деген улуу статьяны тюрбюнде Джамботну тукъум атын кёрюб, статьяны окъуб чыкъдым. Дуния бла бир ётюрюкню джазгъанды! Асыры ачыуум келгенден, Раяны: «Ашай бар...» дегенине да къулакъ салмай, правленнге бардым. Мен кабинетге киргенде, Джамбот телефон бла сёлеше тура эди:

— ...Ол да бек ахшыды. Да, ыхы, так... Игиди, Башир Ахматович, игиди! Этерме! Не зат? О-о, алыкъа бизде аллай иш болмагъанды. Бизни малчыларыбыз керти да джигитледиле. Угъай, угъай! Бир мал да къорамагъанды. Къышны къылыкъсызлыгъы мени къоркъутмайды. Так, ахшы, ыхы... Пока! — Телефонну чолпусун джерине салыб, председатель, эркин солуй, манга къарады.

— Райкомну биринчи секретарына, бир малыбыз да къорамагъанды деб, къалай ётюрюк айтаса? — дедим мен.

— Охо! Так! — деди Джамбот, кёзлерин джандырыб. — Не дединг, джаш?!

— Бирси кюн Джамал: «Бичен джокъду,

къойла кырылыб барадыла. Бир мадар эт ансы, иш осалгъа кетеди», — деб тарыкъгъанын унутубму къойгъанса?

— Так...

— Сен'а райкомну секретарына бир малыбыз да къорамагъанды дейсе.

— Мурат, — деди Джамбот, уллу кёллю ышара, — сен джашса, алай айтханым джанынга тиймесин... Сен билмеген затларынга, санга хатасы, хайыры да болмагъан ишлеге кесинги къошаргъа кюрешесе. Ол'а иги туююлдю. Мардадан чыгъаргъа джарамайды. Сени джашауунг алдады. Уллуну къатында кесинги гитчеча, гитчени къатында уа уллуча джюрюте билирге керексе. Так! Окъуучугъунг барды, так. Аны ючюн мен бек къууанама. Аны себебли, кесинги таб джюрют. Мени юсюмден табсыз затла айтыб айланган хапарынгы да эштгенме. Аны да кечеме, так! Не ючюн десенг, сен джашса, джангыла да болурса...

— Джамбот, кезюнге къараб айтханым ючюн, кечгинлик бер, мен сени кёб ишинги джаратмайма. Шендю райкомну секретарына ётюрюк айтдынг, алай бла райкомну алдадынг. Назирни, бир тюрлю терслиги болмай тургъанлай, ишден чыгъардынг. Сора бу газетге не затла джазгъанса сен? Алыкъа сабанлагъа джюз тонна мешхут ташылмагъанды. Сен'а: «Минг тонна багуш тёкгенбиз. Сабанланы байыкъдыргъанбыз», — деб джазаса, ол чиппе-чий, чий ётюрюкню газетге...

— Уллу адамча сёлешесе, — деди Джамбот мени сёзюмю бёле. Сора сауут бет алыб, олтургъан джеринден къобуб айтды: — Мен председателме, колхоз ючюн мен джууаб бе-

реме. Так! Бу джолдан сора сен манга аллай сёзле бла келиуюнгу кьой. Кьоймасанг'а, кьойдурурубуз! Так!

Колхозну партия организациясыны бюросуну членлери Джамботну сакълайдыла. Ахмат бууун сагъатына терк-терк къарайды. Бюрогъа Назир, дагъыда башха бир къауум коммунистле да чакъырылгъандыла. Джамбот айтылгъан замандан сагъат чакълы кеч къалыб келди.

— Джолдаш Къарабашев, сизге бюрону къайсы кюн, ненча сагъатда джыйыллыгъы мындан юч кюн алгъа эскертилгенди. Партия низам хар коммунистге да бир кибикди, — деди Ахмат Джамботха.

— Къайгъырмаз, — деди ол секретарны сёзюн сансыз эте. — Бюрону алыкъа башламагъан эсегиз, башлагъыз.

Ахмат, аллында къагъытланы таб эте, джеринден кьобду.

— Бюгюн бюрода бир вопросха — колхозну председатели Къарабашев Джамботну ишине къаралады, — деди ол.

— Неди бу? — деб, Джамбот олтургъан джеринден ачууланыб кьобду. — Манга да сормай...

— Джолдаш Къарабашев, — деди Ахмат, аны сёзюн бёле, — джеригизге олтуругъуз. Бу санга базар тьююдю, бюро бара турады. Джамбот, къым-тым эте, джерине чёкдю. Ахмат андан ары бардырды: — Бу вопрос бюрогъа бош салынмагъанды. Джамботну юсюн-

ден бюрону атына бир ненча заявления джазылганды...

Колхозну партия организациясыны секретары айта барганы сайын, Джамботну бети агъарадан агъара барады. Бир бирледе, ол кесини огъурсуз кез къарамын Назирге бурады. Мени таба да джашыртын, джиргенчли къарайды. Ахмат Назирни заявлениясын окъуб бошаб, бюрону членлерине:

— Ким сюеди селеширге? — деб сорду.

— Мен! — деб Джамбот секириб къобду. — Назирни заявлениясындан, аны не мураты болганы ачыкъ билиниб турады. Ол къуулугъундан чыгъаргъаным ючюн заявления джазылганды. Алай, мени айтырлыгъым, Назир фермагъа башчылыкъ эталмайды. Аны башчылыкъ этерча хунери да джокъду. Адамла бла селешиб, аланы ызындан тизалмайды, социалист эришиуню къураялмайды, сауулгъан сютню эсебин джюрюталмайды. Аллай адамны къолуна мен ферманы бериб тураллыкъ туююлме. Аны ючюн, Назир, сени келюнге тиймесин. Колхоз мюлкню хар бөлюмюне уста башчылыкъ эте билген адамла салыныргъа керекдиле.

— Сёзюнгю бошадынг эсенг, санга бир сорууум барды, — деди Ахмат председателге. — Сен председатель болгунчу да Назир ол ферманы таматасы болуб ишлеб турганды. Ферма хар заманда планын толтуруб турганды. Бир джол'а Кызыл байракъны окъуна алганды. Сени ол затладан хапарынг бармыды?

— Озгъан джауунну джамычы бла къуугъанлай, бу сорууунг орунсуз сорууду, джолдаш секретар, — деди Джамбот аны масхара

эте.— Къачан эсе да бир зат болгъанды деб, историягъа кирмей, бюгюнню кюнню излемерине къараргъа керекди.

Назир къол кётюрдю.

— Джамбот, — деб башлады ол, — сени юсюнгден мен бюрогъа сен мени къуллугъумдан чыгъаргъанынг ючюн тарыкъгъан сунаса. Угъай, алай тюйюлдю. Сен чынтды коммунист эсенг, тюзюн айтыргъа керек эдинг. Быйыл къыш сууукъду. Мал аш къытды. Сют азайгъанды. Колхоз планын толтуралмайды. Джамбот, районну аллында кесини дараджасын кётюрюр ючюн, мени чакъырыб: «Шахаргъа бар да, тюкенден экиджюз килограмм джау алыб, аны къралгъа ётдю», — дейди. Алла хыйлалыкъны мен этерге унамагъанма. Мен унамагъандан сора, ол Нанашны ийгенди. Ётюрюк эсе, ма бухгалтер былайдады, анга соругъуз, тюкенден джау алыргъа ахчаны кеси къолу бла Нанашха ол бергенди. Мындан алда, Джамбот фермагъа келиб: «Сютню кёб сауулгъанча кёргюзтюгюз да, сводка бергенде уа, аны 50 процентин бузоулагъа ичиргенбиз, деб алай къошугъуз» — дейди. Ол хыйлалыкъны этерге да мен унамагъанма. Аны ючюн Джамбот фермагъа, мени орнума, кесини къатыныны къарындашын салгъанды. Энди анга уа не айтханын да этдирлик болур...

Джамбот не этерге билмейди. Тёгерегин къармайды. Мен туруб, аны районнга ётюрюк сводкала бергенин, кесини кир ишине мени къошаргъа умут этгенин, газетге ётюрюк статья джазыб, редакцияны алдагъанын айтдым.

Бюрода, колхозну председатели Къараба-

шев Джамботха партия джаны бла къаты выговор берирге эм ахыр кере эскертирге деб, оноу этилди.

9.

Андан бери эки джыл озду. Колхозчула кеслерини джыйылыуларында мени председателге айыргъандыла. Ол уллу, джууаблы ишманга кыйын кёрюнеди. Колхоз мюлкге таматалыкъ этген алай тынч туююдю. Колхозну битеу ишин илму джолгъа салыргъа керекди. Не хайырлы, не зат хайырсыз болгъанын ачыкъларгъа, онгланы табаргъа керекди. Алайсыз мюлкню айнытхан кыйынды. Аны юсюне уа адамла бла ишлей билирге керекди. Хар адамны кесини энчи кылыгъы, энчи сейири барды. Аны да эсге алмай джарамайды.

«Мен сизге хазна председатель болалмам», — деб, джыйылыуда баш джулургъа кюрешген эдим. Алай, колхозчула унамагъан эдиле. Бир джол, колхозну правление джыйыб, талай вопросха къарадыкъ. Анда кёб даулаш баргъаны себебли, кенгешибиз кече ортасына дери созулду. Кабинетден чыгыб, юйге тебредим. Тышында сууукъду. Къалын къар, акъ кисейча, джерни бетин джабханды. Аякъларымы басханым сайын, базыкъ тартылгъан нартюх унча, бирге джууушмагъан къар кыжкыж этеди. Юйюмю къатына джетиб, аркъам бла сехлеге тыяна, сигарет къабындырдым.

«Правление членлери тюз айтадыла — дедим кёлюмден, сигаретни букъулата. — Алай район районду. Аны айтханын этмесенг, унамазла, бюрогъа салырла... Биз айтханлай нек этмейсиз дерле. «Угъай, биз айтханлай бол-

сун» деб'а колхозчула кысадыла. Къалай болсун? Къой, андан эсе, правленни кенгешини протоколун да алыб, тамбла районнга барайым...»

Эшикни акъыртын ачыб, юйге кирдим. Кесими сууукъсурагъанымы энди сездим. Отоуда хауа чиракъ джанады. Аны къарыусуз джарыгъы къабыргъада суратланы мутхуз этиб кёргюзтеди. Терезе аллында, мор къатапа бла тышланган диванда, юсюнде да халаты бла, Рая къалкъыйды. Ол, баям, мени сакълай кетиб, хаух тыяныб, джукълаб къалгъанды.

Мен эртде къобуб, терк кийиниб тебретим.

— Къайры ашыгъаса былай эртде? — деб сорду Рая.

— Районнга барлыкъма. Иш кёбдю.

— Кеслерими чакъырадыла?

— Угъай, мен кесим барама... Ингирге къайтырма...

Иги ызланмагъан джолну къарын джыра, «газик» къыйналыб барады. Башыма, чепген сокъгъанча, кёб тюрлю акъыл кириб чыгъады. Бир джерде «газик» дыркъ тохтады. Не болгъанды дегенча, шоферге бурулдум.

— Бусагъат бары да таб болады, — деб, шофер машинадан чыкъды да, кыызгъан радиаторну башын ачды. Мен да кеси джанымда эшикни ачыб, бийик тёшлеге къарадым. Сабийлигим эсиме тюшдю: «Ма, ол сыртны башындан чанала бла, къарны боранлата, къалай учуучу эдик. Учуб бара, джыгъылыб, тёшню тюбюне дери тёнгеречюбюз'а! Оюннга асыры берилгенден, юйге ашхам къарангысында, джашла бир бирни къоркъута, къайтыучу эдик...

— Кетдик, — деди шофер, моторгъа от алдыра. «Газик» улуу джолгъа чыкыгъанлай, аны спидометри алтымышха, джетмишге джетиб тебреди.

Райкомгъа джууукълашханда, мен ишни неден башларыгъымы юсюнден дагъыда оюм этдим. «Тюзюнлей биринчи секретаргъа кирсем, Хасановну келюне тиер, мени башым бла атлаб кетди дер. Андан эсе алгъа аны кеси бла селешиб керейим, дагъыда не десенг да, эл мюлкню джаны бла райкомну секретары олду. Биринчи секретарь Сагидов — джангы адамды. Ол бизни районда ишлеб башлагъанлы толу ай да болмайды, биз бир бирибизни хазна таныгъан да этмейбиз...»

Хасанов манга джарыкъ тюбеди.

— Кел, Мурат, кел... Сууукъсурагъанча керюнесе. Быйыл кыш кыатыды... Олтур!

Мен аны бла саламлашыб, столну аллында шинтикге олтурдум.

— Къалайды хал? Малланы къоранчсыз кышлаталамысыз?

— Да, алыкъа къоранч'а джокъду. Биченибиз кеддю. Кыш бизни алай бек къоркъутмайды, — дей, къолумда папкамы столну бир кыйырына салдым. Бир кесек ушакъ этиб бошагъандан сора, айтдым:

— Мен санга джумуш бла келгенме, заманынг бар эсе...

— Айт, айт... Заманым болмай'а, — деб райкомну секретары манга соруулу къарады.

— Тюнене ингирде, правленибизни кенгеши болгъанды. Анда сиз джангы джылгъа джиберген планы юсюнден селешгенбиз.

— Бек ахшы этгенсиз,— деди Хасанов, аз ышара.

— Ахшы этгенбиз, алай, правленни членлери планнга ыразы туююдюле. Къабыл этерге унамайдыла.

— Къалай къабыл этерге унамайдыла? — деб сорду секретарь, сууукъ бет алыб.

— Тюз туююдю, дейбиз.

— Быллай хиликгялыкъны менден башха адамгъа эштдирме! «Тюз туююдю»... Хы! Ол дегенинг неди! Планны райком джибергенин правленни членлери билмеймисиз да?!

— Билебиз!..

— Сора уа?

— Планда тарихле бизге сормай салыннгандыла, ала колхозну экономикасына чюйре келедиле. Ма правленни кенгешини протоколу.

Хасанов мени къолумдан протоколну алыб, столну бир къыйырына хыны салды, кирпичлерин терк-терк къагъыб башлады. Ол алай къаты ачулананырыны аллында этиучю эди.

— Сен кесинги коммунист болгъанынгы унутханмы этгенсе? — деди ол манга, ыразы болмай, терс къараб.— Райком джиберген планны толтурургъа керек болгъанын санга эсгертир ючюн къоймагъанбыз!

— Ол да алайды, болса да правленни членлери бла колхозну активи джыйылыб, планны сюзгенибизде, анда болгъан тарихле тюз салыннгандыла демейбиз. Ала, колхозну кючю, онгу эсге алынмай, колхоз къалай да болсун, быланы уа толтурсун деб салыннгандыла...

— Джолдаш Уланов, мен сени арталлы да ангыламайма.

— Биз ол пландан квачмайбыз. Алай, анга джангыдан кьаралмай джарарыкь тьююлдю. Ма, правленни кенгешини протоколун окьугьуз, анда барысы да джазылгьанды. План бизни колхозну болумуна кёре джарашдырылыргьа керекди.

Хасанов олтургьан джеринден суху кьобду да, мен берген кьагьытланы столну юсюнден алыб, кесиме кьайтара:

— Ма, быланы да папканга сал, бу джолдан сора, быллай керексиз иш бла бери келе турма. План джарашдырылгьанды, аны райкомну бюросу кьабыл этгенди, сизни борчугьуз'а — аланы толтурууду, — деди. Сора аны юсюнден сёзню бошалгьаннга санай: — Башха джумушунг бармыды? — деб сорду.

— Угьай, башха джумушум джокьду, алай, мен бу джумушну бек улуу джумушха санаб келгенме... Протоколну бош окьумайса.

— Окьурукь да тьююлме, ол керексиз затды. Сен джашса, алыкьа ангылауунг азды.

— Джолдаш Хасанов, мен бир зат да билмем эди, бюгюн былайгьа да келмез эдим. Сен бу протоколну бош артха кьайтараса, анда джерни, малны иелерини акьыллари, оюмлары джазылгьандыла. Тюзюн айтсакь, ала колхозну кьарыуун, ишин, джерин да биз экибизден эсе иги биледиле.

Райкомну секретары кьаты ачыуланыргьа да бир итинди, алай, дагьыда, эсине не зат тюздю эсе да, сабыр халда айтды:

— Мен сёзню узакьгьа созаргьа суймейме, — башха джумушунг джокь эсе, эркинсе. Энтда да кьайтарыб айтама, берилген планла толмай кьалсала, эштмедим деме!

— Сен сёзюме тынгыларгъа унамай эсенг, биринчи секретаргъа барама, — деб джеримден къобдум.

— Ол сени ишингди! Барчы бир!.. Ариу айтыб, башынгы сылаб иерикми сунаса? Къой, кесинги да, башхаланы да ишлеринден чырмама! Алай эте кетерсе да, партийный билетинг бла джууаб берирге тюшерсе.

Мен Хасановну кабинетинден чыгыб, райкомну биринчи секретарына — Сагидовха кирдим. Анга келген джумушуму, Хасанов бла сёлешгеними да айтдым.

— Да, — деди биринчи секретарь, колхозну правленини кенгешини протоколун окъуб, — мында джазылгъан терсди деб айталлыкъ туююлме...

Сагидов, телефон бла сёлешиб, Хасановну кесине чакъырды. Ючюнчю секретарь кабинетге, башын тик тутуб, таукел кирди.

— Сен бу къагъытланы окъугъанмыса? — деб сорду биринчи секретарь анга, мен келтирген протоколну кёргюзте.

— Угъай, окъумагъанма... Аны не окъур кереги барды да! Райком...

— Тюз туююлсе, — деди Сагидов, аны сёзюн бёле, — тюз этмегенсе. Быллай ишге сакъ болургъа керекди. Терслигибиз бар эсе, биз да аны кишича бойнубузгъа ала билирге керекбиз. Ма, къара, кертиси бла окъуна «Джаныгы джол» колхозгъа быйыл сегизджюз гектаргъа нартюх себерге план бергенбиз. Аланы джерлерини болумларын'а эсге алмагъанбыз. Былтыр бу колхоз ючджюз гектар нартюхню кючден ёсдюрюб джыйгъанды.

— Ишлерге керекди! — деб кьошду Хасанов.

— Ишден киши да букьмайды.— дедим мен.— Биз нартюхден кьачмайбыз. Алай колхозда алай бир сюрдю джер джокьду. Колхозну онгуна кьараргьа керекди да...

— Уланов тюз айтады,— деди Сагидов,— тюз айтады. «Джангы джол» колхозну планына, ма бу протоколда айтылгьаннга кёре, джангыдан кьараргьа керекди. Мында кьуру нартюхню юсюнден айтылыб кьалмайды. Малчылыкьны юсюнден тохташдырылгьан тарихле да тюрленирге керекдиле. Сен, джолдаш Хасанов, Мурат бла колхозгьа бар да, эл-мюлк артелни келир джылгьа планын колхозчула бла бирге олтуруб, ала бла кенгешиб, алай джарашдырыб келтир да, бюрону кьарамына сал. Керексиз даулашдан эсе ишге кёчерге керекди.

Райкомну биринчи секретарыны кабинетинден мен джарыкь ышара, Хасанов ауур кючюне чыкьдыкь.

Республикадан бир кьауум адам болуб, Москвагьа — халкь мюлкню джетишимлерини Выставкасына атландыкь.

Поезд бизни терк элтеди. Вагонну терезесинден кенг тюзлеге кьарайма. Кюз арты джерге окьа бет алдыргьанды. Тереклени ахыр чапракьлары юзюлюб, гебенеклеча хауда кьалтырай, джерге агьадыла. Джер сюрден тракторла кёрюнедиле. Шахарла, элле ызыбызда кьаладыла. Терезеден айырыллыгьым келмейди. Сейирлик кинону кадрларыча, кьралымы кесек джерини окьуна кёб тюрлю

кюз-арты суратлары бир бири ызындан кёз алыма келедиле.

Туугъан джуртубузну джюрегине — Москвага танг аласында джетдик. Уллу шахар кечеги джукъусундан акъыртын уяныб келеди. Вокзалда шошлукъну электровозланы гудоклары бла вагонланы темир джоллада тыхырдагъан тауушлары бузадыла...

Выставкада бизге джарыкъ тюбедиле. Анда халкъ кёбдю. Биз союз республикаланы павильонлары бла таныша айланабыз. Ма, РСФСР-ни павильонуна да келдик. Аны Къабарты-Малкъарны халкъ мюлкюне джораланган бёлюмюню къатында иги кесек мычыдыкъ. Уллу выставканы ол гитче мюйюшчюгю бизге, туугъан юйюбюзча, джылы, хычыуун кёрюнеди. Ары халкъ не къадар кёб келиб къараса, биз ол къадар ёхтемленебиз.

Бирге къысылыб, ёрге сюелиб тургъан, бийик нартюх къаураланы юсюнде джазыуну окъуюм деб, алгъа атлагъанымлай, ким эсе да, артымдан келиб, къоллары бла мени эки кёзюмю джабыб тохтады. «Арабий, бу уа ким болур» — деб, таныгъан адамларымы эсима тюшюре, тынч сюелеме.

— Билялмайма, — дедим, не эсе да, джюрегим тынгысыз ура.

— Асыры терк унутханса... — дей, кёзлерими джабхан адам, белимден къучакълады.

— Саша!.. — дедим, къууанч джыламукъла кёзлерими джаба. Асыры сейир этиб къууангандан, бир ауукъгъа дери, тилим тутулгъанча, сёз айталмай турдум. Лётчик кийимлери бла, кёк кёзлери къууанчлы кюле, Саша бойнума джабышыб айырылмайды. Аны:

— Мурат, эсингдемиди озгъан кюнле, детдом?... Сабийлигибиз?... — деген сёзлери кьулагъыма джарты-кьурту эштиледиле.

Бу тюбешиу манга неден да багъалы эди. Биз кюнню узуну выставкада бирге айландыкъ. Саша кесини самолётла сынаучу лётчик болгъанындан хапар айтды. Ингир алагъа Выставкадан чыгъыб бара, Саша манга:

— Абдулмухаметге андан бери тюбеген иш этгенмисе? — деб сорду.

— Угъай, — дедим. — Тюзюн айтсам, хапарын да эштмегенме.

Ма санга, ала уа — кьоншула, — деб, Саша кьолумдан тутуб, мени ызыма къайтарды.

— Къайрыбыз?

— Абдулмухаметге.

— Хо бир да! — дедим, тенгими кёзюне ышанлаб къарай. — Керtimi айтаса?

Саша мени биягъы РСФСР-ни павильонуна алыб барды. Биз аны «Чечен-Ингушетия» деген бёлюмюнде тохтадыкъ. «Республиканы махтаулу механизаторлары» — деген рамада, Саша манга Абдулмухаметни суратын кёргюзтдю.

— Ма, санга! — дедим детдомчу шуёхуму суратына джууукъ барыб. — Ма энди керти да атаман болгъанса, джаша!

Мен алай айтханда, Абдулмухаметни суратдан къарагъан ёткюр къара кёзлери джарыкъ ышаргъанча болдула.

ХАПАРЛА

АУУР КЮЧСЮНЮУ

Райпромбыткомбинатны директору кесини кабинетинде, башын да эки кьолуна тыяндырыб, не эсе да, бир затны юсюнден терен саягыш эте, шыбыртсыз олтурады. Бираздан сора ол, башын ёрге кётюрюб, эки аягыын столну туюбу бла узатды да, аркьасын олтурган шинтигине тыяндырды.

«Хау, алай этерге керекди,— деди ол, кесини оюмуна ыразы болуб,— энди Муссаны экспедитор этсем, сора ким кьалады?.. Алай болса... Хау, алай болса, атамы да, анамы да джанындан мен таныган джууугьубуз болуб, бир кьулукук кьыйырына илинмей кьалган хазна адам болмаз... Угьай! Угьай, тейри, Хаджибекир'а? Эй-я, Хаджибекирге да бир джерчик табмасам кёлюне тиерге болур. Алайды... Кимни орнуна салсам таб болур? Да, тейри, джаза билмейди ансы, учётчикни чыгьарыб аны орнуна окьуна...»

Директор кесини оюмун бошагьынчы, кабинетге, ышара-ышара, бир джаш тиширыу кирди. Директор, аны кёргенлей, джеринден ёрге кьобуб:

— Кел, келин, кел, кылай джашайса?... Сабийле кылайдыла? — деб джаш тиширыу-ну кьолун тутуб, саламлашды да, шинтикге олтуртду.

— Да, джокьду хатабыз, — деб кыаушаланды тиширыу да.

— Ахшыды, алай эсе, джумушунг болубму келгенсе?

— Хау, ийнан, джумушчугьум барды...

— Айт, айт, не зат керекди? — деб директор ёхтемлене сорду. Аны ауазында мени кьолумдан келмезлик иш джокьду деген ийнанулукуьну белгиси бар эди.

— Ол Ахмат эсе да, ким эсе да, — деб башлады джаш тиширыу, — сен ишге кезиуонде чыкьмайса деб, тырман этиб, богьурдагьымдан алыб айланады. Джашаргьа кьоймайды...

Директор, аз кюлюмсюреб айтды:

— Сен аны ючюн джарсыма. Ахмат энди санга, ишге чыкь деб, бармаз. Аны орнуна...

— Не дейсе? Аны орнуна дегенинг?... Кьуллугьундан тюшюргенми этесе? — деб джаш тиширыу директорну кызыл уууртларына ыразы болуб кырады.

— Хау, аны орнуна Хаджибекирни...

— Хаджибекирни?

— Хау!

— Хаджибекир'а иги джашды, анангы ортанчы эгечинден тууб, джалан да ол кыламагьанмыды. Алай ол, адамланы ишлегенлерин джаза билirmi?

— Юйренир, джашау юйретир, — деб директор ышангылы джууаб берди.

— Охо, алай эсе, мен кетейим,— деб тиширыу, олтургъан джеринден къобуб, эшик таба тебреди. Директор аны тохтатды да, башха биреулен эштиб къоймасын дегенча, акъырын, айтды:

— Мени юсюмден кимни не айтханына иги къулакъ сал, келин! Аны уа эталлыкъ болурса да. Ауузларындан, мени атымы сагъыныб, табсыз сёзле чыгъаргъанланы, кечикдирмей, манга билдирirse.

— Аны уа не айтдырама,— деб джарыды тиширыу.— Кимни не айтханын угъай, сени юсюнден кимни башында къаллай акъылы болгъанын билirme, аллахакъына.

— Игиди... Алай этерсе.

Тиширыу, кёзлери кюле, кабинетден кёлю кётюрюлюб чыкъды.

Директор, биягъыча, башын эки къолуна тыяндырыб, дагъыда сагъыш этиб тебреди. Алай, бу джол аны сагъышын стол юсюнде тургъан телефонну зынгырдагъан тауушу бёлдю. Ол телефонну чолпусун алыб къулагъына элтди.

— Ало!.. Ало, да-да-да! Мен, директор, тынгылайма... Не зат дейсе? Бюрогъамы дейсе? Нек?.. Не бюроду ол?.. Къачан боллукъду?.. Ало, тохта-тохта! Мени не зат ючюн чакъырадыла. Ахшы!.. Барырма...

Осман, къулагъындан алыб, телефон чолпуну кёз аллында тутуб, анга сейирсиниб да, ачуланыб да къарай эди. Ол бираздан сора аны джерине салды да, джауарлыкъ кюнча тюрлениб, олтургъан джеринден дженгил къобуб, кабинетни ичинде ары-бери джюрюб

башлады. Билмей тургъанындай, аны имбашларын-дан ауур къайгъы басханча болду. Директорну бу къайгъылы кезиунде, эшикни тынч ачыб, кюле-кюле, кабинетге комбинатны баш бухгалтери Джамбот кирди. Ол, Осман-ны бетине къарагъанлай окъуна, аны таб халы болмагъанын ангылаб, кесини ышарыуун къойду.

— Осман, не болгъанды, не эсе да, халинг таб кёрюнмейди, ауругъан джерингми барды? — деб сорду.

— Хау, эски ауруу къозгъалыб башлагъан болур дейме, — деб директор ангылашынмагъан джууаб берди.

— Не эски аурууну юсюнден айтаса?

— Былтыргъы джылны, бурунгу джылны. . .

— Не болгъанды?

— Райкомну бюросуна чакъырадыла.

— Охо, да аны ючюн'а не затха къайгъы этесе, — деб Джамбот директорну джюрегин кётюрюрге кюрешди, — бюрогъа азланы чакъырмайдыла. . . Комбинатны ишин сюзерик болурла. . .

— Да, Джамбот, комбинатны ишин сюзерикдиле да — ол туююлмюдю балах!..

— А-а-а, деди Джамбот, ишни болушуна энди тюшюнюб. Да, бюро башланнгынчы, заманны оздурмай, Юсюбге джолукъ. Ол бу джол да сени атыб къоймаз. Хар заманда Юсюб сени джанынга къаяча сюелиб тургъанды, энтда да бир мадарла этер.

— Ким биледи.

— Ким биледи дегенни къой да, Юсюбге джолукъгъан эт. Эштемисе? Хайда, кийин да, джолгъа тебре, — деб Джамбот кабинетден

директорлукъдан тюшюрюрге бу кесими кю-
реше болур?.. Угъай, алай болургъа амалы
джокъду...» деб Осман ичинден сагъыш эте-
ди.

— Энди былайда сен тура, мен кьоркьгъан
да этмейме, хар заманда да кёз-кьулакь бола
тургъанса, — деб ичин кьайгъы алгъан Осман
джангыдан сёз башлады, — энтда да мени
унутуб кьоймай болушлукьчукь этерсе, деген
улуу ышаныурукь бла келгенме да...

— Болушлукьму дейсе? Хы... Да бурунгу
джыл бир кере, былтыр экинчи кере дирек-
торлукъдан кьысталмай, мени кьочюм бла
кьалгъанынгы унутханмы этгенсе? — деб
Юсюб, бу джол башын да кётюрюб, Осман-
ны кьаны кьачхан акьсыл бетине кьарады.

— А-а, кьара анга, унутуб'а, сау бол, сау
бол, мен аны бир заманда да унутмам. Энди
бу джол бир мадар этсенг, сора... Мындан
ары...

— Тейри, бу джол мен санга хазна болу-
шалмам, — деб Юсюб аллында джыйылыб тур-
гъан кьагъытланы улуу кёк сейфни ичине
сала башлады.

— Нек болушмайса... Сен айтсанг...

— Угъай, Осман, мени айтханым энди ча-
пракъдан да ётерик тьююдю.

— Кьалайлыкь бла?..

— Мен энди управленияны таматасы тьюй-
юлме, — деди Юсюб, тьоб эрни салыныб.

— Ол дегенинг?

— Сени кибиклеге джакь басыб, ишни
ойгъаным ючюн, кьулулугьумдан чыгъаргъан-
дыла.

— Кертими айтаса, ийманынг хакьына?! —

деди Осман эки кёзю чырчалача уллу болуб.

— Кертиди, Осман, кертиди...

— Ма санга! Бу хапар, билмей тургъанлай, башыма таш бла ургъанча, манга алай ауур кёрюндю, ахырысы...

— Да не этерликсе.

— Арталлы бла да чыгъарыбмы кьойгъандыла, огъесе иш кибик бергенмилле?

— Угъай, ишсиз'а кьоймагъандыла.

— Не иш бергендиле?

— Районнга джиберелле, — деди Юсюб, сансыз халда.

— Не ишге?

— Райпромбыткомбинатны директоруна.

— Къайсы районнга?

— Сизни районнга.

— Не за-а-ат? Сизни районнгамы дейсе? — деб Осман, къулакълары эштгеннге ийнанмай, къатлаб сорду. Аны кёзлерине кьоркъуулу хал келди.

— Хау, сизни районнга, сени орнунга.

— Мен'а, мен? — деб Осман олтургъан джеринден секириб кьобду.

— Аны уа билмейме, — деди Юсюб, стол юсюнде джайылгъан къагъытланы джыйышдыра. — Быланы барысын да бюгюн джангы таматагъа ётдюрюб бошаргъа керекме.

Осман, джукъ да айтмай, башын эншге тутуб, санлары бошайыб, кабинетден акъыртын чыкъды. «Не заманда болса да адам терслигине бир тюбемей къала болмаз...» — деб оюмлады ол, ауур кючсюне.

ДЖАНГЫЛЫЧ

Фатимат юйюнден ашыкъмай чыкъды. Ачыкъ кюнню джарыкъ нюрю аны кёзлерин къаматды. Ол кирпичлерин къыса, къолунда гитче къызгъылдым бохчаны ичинден къара кёзлюклени чыгъарды. Аны кёзлерине салды да, биягъыча ашыкъмай, джолну бирси джанына ётдю. Ыйых кюн болгъаны себебли, орамлада адамла кёб эдиле. Автобусла да адамладан тыкъ болуб джюрюйдюле. Кюн къаты къыздырады.

Фатимат джыяу джолда, ашыкъмай, акъыртын барады. Аягъында акъсылдым чурукъларыны инчге бийик табанлары, асфальтха тийгенлери сайын, тарх-турх деб тунукъ таууш этедиле. Тюз тобукъларына джетген къара тёбен джаны, асыры тардан, аякъларын эркин алыргъа къоймайды. Чиммакъ капрон къумачдан тигилген джукъа огъары джаны уа анга салкъынлыкъ этеди. Ара орамдан сол джанына бурулуб, автоматдан суу ичди да, сора, сагъатына да къарай, парк таба кетди.

«Азаматха барысын да айтыб ангылатыргъа керекме, — деди Фатимат кёлюнден. — Эки-

бизни къадарыбыз ёмюрден ахыргъа бир бол-
лукъ эсе, ол къадарны насыблы болурча этер-
ге керекди. Ол мен айтханнга угъай демезге
керекди.— Ол Азамат бла тубеширге айтхан
джерлерине дери келди. Алай анда киши да
джокъду.— Охо, келир...» — деб шинтикге
чёкдю да, къара кёзлюклерин алды. Аны узун
къашлары акъсылдым, аз ёре бетине аламан
чырайлыкъ береди.

Кёб сакълатмай, Азамат да джетди.

— Кечгинлик бер, адамланы дипломларын
джаза, кечикдим...

— Мени дипломуму да сенми джазгъан-
са? — деб, толу, ушагъыулу эринлерин аз ача,
Фатимат суйдюмлю ышарды.

— Экибизникин да кеси къолум бла джаз-
гъанма,— деди Азамат. Аны сёзлери аузун-
дан жарыкъ, къууанчлы чыкъдыла.— Фати-
мат, бюгюнден тебреб, биз устазлабыз. О-о,
къалай насыблыбыз биз, сагъыш этчи кесинг!
Мени къарт аман экибизни биргелей кёрсе,
тёппеси кёкге джетер...

Фатимат джашны сёзюне артыкъ бек онг-
сунуб тынгыламай эди. Аны сезиб, Азамат
бир аз сейирсине:

— Не болгъанды, Фамитат? Былай, иги
джарыкъ кёрюнмейсе. Бюгюнден улуу
къууанч бизни джашауубузда болмагъанды.
Беш джыл... Ойнагъанмы этесе?! Беш!..

— Да бизден сора университетни бошагъан
адам джокъмуду?..

— Бошагъанланы барысы да къууанады-
ла,— деди Азамат.— Алай, биз экибизге бю-
гюнню кюн артыкъ бек къууанчлы болургъа
керекди. Битеу факультетде университетни,

экибиз болмасакъ, эр бла къатын болуб бошагъан ким барды!?

Фатимат джууаб къайтармады. Башын аз эншге бошлагъанлай, къолунда кёзлюклерин акъыртын тобугъуна къагъа, ойнагъан кибик этди.

— Бир зат нек айтмайса? — деб сорду джаш, бир кесекден.

Фатимат башын кётюрюб, анга кюлюмсюреб къарады.

— Мени эсиме не зат тюшгенди, билемисе?

— Угъай... Билмейме, — деди Азамат джукъ ангыламагъанын имбашларын джыйыргъаны бла билдире.

— Кесинг билесе, мени папам улуу къул-лукъда ишлейди. Ол экибизге да шахарда иш табарыкъды. Амалын таба тургъаныбызлай, элге не затха деб барабыз. Мени ыразы этерге сие эсенг, Азамат, бек тилейме, угъай деме!..

Джаш Фатиматны эки кёзюне аралыб, не айтыргъа билмей къалды.

— Алай нек къарайса сен манга? — деб кызы, къолунда кёзлюкле бла, лакъырда этгенча, Азаматны эринлерине тийди.

— Кёлюнг бламы айтаса? — деб сорду джаш, кесини джютю къарамын кызыны бетинден алмай.

— Честное слово, кёлюм бла айтама. Папамы бизге фатар маджарыргъа да къолундан келликди...

— Фатимат, — деди Азамат кызыны сёзюн бёле, — сен алай айтырса деб мени акъылыма бир заманда да келмегенди.

— Нек? Аллай бир не зат айтдым мен санга? Бизге таб болур эсе дейме ансы...

— Угъай, Фатимат, адам кьуру кесини башына таблыкъны излерге керек туююдю. Манга шахарда иш да, фатар да таб деб, сени атангы аллына бараллыгъым да джокъду. Билсенг, шахардан эсе элде джашагъан зауукълуду. Ма кёрюрсе. Тауну этегинде, суху саркъгъан черекни бойнунда таза хауадан солуй...

— Ахырысы, бу эл санга быллай бир не кёрюннген эсе да ангыламайма,— деди Фатимат кесин кёлкълалды этгенча кёргюзте.

— Бюгюн сен айтханланы мен джюрегиме алмайым, аланы ёмюрден ахыргъа унутайым,— деди Азамат, ол сёзлени кьояргъа керек болгъанын сездире,— сен да мындан ары аны юсюнден манга сагъынма... Келишдикми?

Фатимат, билмей исси чай уртлаб, аузун кюйдюргенча, эрнин, бурнун джыйырды...

Ол кюн игнирде университетни бошагъанлагъа, уллу джыйылыу этиб, дипломланы бердиле. Той-оюн, кьууанч кече ортасына дери созулду. Азамат, Фатиматны юйлерине дери ашырыб, общежитиягъа кьайтды. Джашла, беш джылны ичинде джашауларын эсге тюшюре, бир бирине кёб хапар айтдыла. Татлы ушакъны кьоюб, джукъларгъа кишини кёлю бармайды.

Джукълары иги кьанмагъан джашла, общежитияны комендантына хар затны ётдюрюб, уядан учхан кьарылгъач балалача, хар ким джолуна кетди. Алай, Азамат ол кюн джолгъа атланмады. Тенглерин ашырыб,

ызына къайтды. Элде аны Фатимат бла бирге келлигин биледиле. Къайсы кюн келлигин да биледиле. Фатиматны атасы бла анасы къызларыны, кеси аллына, джюреги суюб этген ишине угъай демедиле. «Сен кеси джашауунгу оноун кесинг этерча болганса... Мен ыразыма» — деген эди атасы кызына.

...Элде келин келген юйге халкъ басынды. Азаматны къарт анасыны келинини къатындан кетерлиги келмейди. «Джанынга къор болайым, балам» — деб, ол Фатиматны, башындан сылай, ийнакълайды.

Тойдан сора кюнлерин Фатимат хазна юйден чыкъмай ашыра эди. Бир — эки кере Азамат аны суу бойнуна, Черекни суху саркъгъанына, тау бетледен мал сюрюулеге къараргъа чакъырды. Алай, Фатимат унамады. Болса да, бир джол, ол аны клубда киногъа барыргъа бой салдырды. Джаш келин, сахарда кийиучю кийимлерин кийиб, орамгъа эри бла бирге, майрышыб чыкъды. Анга тегерекден кёб кёз къарай эди. Кинодан къайтыб келе, кече Фатимат ташха уруб, чуругъуну бийик табанын тюшюрдю. «Ма, элни иши алайды...» — деди ол. Азамат'а: «Охо, къайгъырмаз, тамбла чурукъчугъа элтиб ишлетирбиз», — деди.

Окьюу джыл башланды. Элни ортасында уллу школну эшиклери къууанчлы сабийлеге кенг ачылдыла. Биринчи дерслеге Азамат бла Фатимат да келдиле. Джаш устазны кеси аллына биринчи дерси! О-о, аны сынамагъан адам биллик туююдю. Азамат классха джюреги дып-дып эте кирди. Окьюучула, бирча ёрге туруб, анга хурмет бергенлеринде, аны

кёлю кётюрюддю, не эсе да бир сейирлик оюмла, кёк джашнагъанча, акъылына терк кириб чыкъдыла. Окъуучулары олтуртду да, столну къатына келиб, аланы насыблы кёзлерине къууанчлы къарады. Ол ала бла бек алгъа нени юсюнден сёз башларгъа билмей, акъылын къармай, бир кесек мычыды.

— Сизни джангы окъуу джыл бла алгъышлайма!.. — Азамат ол сёзлени аузундан къалай чыгъыб кетгенлерин кеси да иги эслемай къалгъанча болду. Джаш устаз, ол такъыйкъадан тебреб, кесини джашау джолун башлады.

Башха класслары бирине уа, къонгуроудан сора Фатимат кирди. Аны бетинде къууанч хал джокъду. Ол ёрге къобхан сабийлеге, ала бла саламлашхандан сора:

— Мен сизни литературадан окъутурукъма. Олтуругъуз, — деди, андан айтханча. Фатимат окъуучулагъа, къалай эсе да, къаты, эсирик адамча кёрюндю. Джаш устаз кесини энчи джашау ызы бу кезиучюкде башланганын сезиб, анга тийишли магъана берсе эди, шёндю ол окъуучулары кёзлерине, ким биледи, башха тюрлю, джюрекге джууукъ адамча кёрюнюр эди.

Бир джол Азамат школдан къайтханында, къарт анасыны сейнада быстыр джууа турганын кёрюб:

— Не этесе, анам? Фатимат юйде тюйюлюмюдю? — деб сорду.

— Юйдеди.

— Да, сора, быстырлары анга джууаргъа къойсанг'а.

— Арый болур хариб, ол да ишде айлан-

нган адам... — деб къарт къатын, белин кючден тюзетди. Азамат отоугъа киргенде, Фатимат, сыртындан диваннга тюшюб, китаб окъуй тура эди. Ол эрине башын буруб да къарамады.

— Фатимат, айыбды, ол къартха болушсанг'а!.. Быстыр джууар тенгли бир къаруунг'а болур да.

— Мен санга шахарда къалайыкъ деб ма аллай затла ючюн айтханем, — деди Фатимат къызыб. — Мында не барды, быстыр джуудуруучу джер да джокъду.

— Фатимат, сени кибик тиширыула юйню джумушун бир кишиге да джетдирмейдиле, сен аны билемисе?

— Мен мында тураллыкъ туююлме, Азамат!.. Сен манга къалай эримейсе, асыры эрикгенден аркъа терим сюеклериме джабышыб къалгъанды. Тилейме, кел, кетейик.

— Угъай, Фатимат, мен элден анамы атыб бир джары да кетерик туююлме. Мындан ары сен мени анама былай келинлик этерлик эсенг, башха тюрлю селеширге боллукъбуз. Ол къартды, къарыусузду... Анга болушургъа керекди.

— Сора сен мени шахардан бери аны джумушун этдирирге деб алыб келгенсе! — деб Фатимат къолунда китабны столгъа атды.

— Ол да сени ананг кибикди, башхамыды.

— Манга бир зат да керек туююлдю. Мен кетген этеме.

— Джангыла болурмуса?

— Угъай! Сен да кел! Къарт кечинир, аны ючюн бир да къоркъма.

— Башынгдан аягъынга дери алтын болуб

кьалсанг да, сени ючюн мен анамы атарлыкъ туйюлме. Манга дуняда андан багъалы адам джокъду. Аны эсингде тут. Сора анамы суймей эсенг, мени суйгенинг да керек туйюлдю.

— Азамат, биз джашбыз, джашауубузну таб къураргъа керекбиз. Къалай ангыламайса сен!?!..

— Мындан таб джашау манга керек туйюлдю, Фатимат!

— Унамай эсенг, суйгенинги эт, мен кетеме,— деди Фатимат.

— Сени быллай адам болгъанынгы кези-уюнде билялмадым да,— деб Азамат ауур кючсюндю.

Фатимат экинчи кюн окъуна, школну директоруна заявления берди да, ишден чыгыб, шахаргъа — атасы бла анасына кетди.

Бу эки сини юсюнден элде кёб тюрлю хапар джюрюйдю. Алай, джаш юйюрню нектозурагъаныны керти сылтауун элде хазна адам билмейди. Фатимат кетгенден сора, Азаматны кылыгы бираз тюрленди: аз сёлешеди, айтханда, хар сёзюн базманнга салыб ёнчелегенча, ашыкъмай, кёлю бла айтады. Бетинден сагышлы хал кетмейди.

«Былай нек болду? — деб сорады Азамат кеси кесине. Беш джылны ичинде, мен аны къаллай адам болгъанын кёралмагъанма. Ол мени, сюеме деб, алдабмы тургъанды?..

Азамат ол соруулагъа джууаб излейди. Кесини не затда джангылгъанын билирге кюрешеди. Джаш алыкъа, аллында джашауу гауусулмагъанын биледи. Алай, къалгъан джашауну таб этер ючюн, ётген джашауну сюзерге

керекди. Бир кере абынган, экинчи кере абынмам деб, ышанмайды, болса да, кыалайда абынганы эсинде турса, экинчиде алайны эслеб атлайды.

Бир кюн Азамат школдан кыайтханда, анасына ол бегирек мудахча кёрюндю.

— Джашым, — деди ол, — кыарт болсам да, кёзлерим алыкыа джютюдюле, халынг таб туююдю, балам. Сени кыыйынлык кёрюрюню мен суюмейме. Кыатынынга тартынаса, кёреме, бар, эркин этеме. Акъ сютюм халал болсун. Мен'а халкы болгын джерде ёлмем.

Джаш анасыны джыйырылгын мангылайына бла ичине кетген мутхуз кёзлерине улуу суюмеклик бла кыарады. «Кыалай огыурлуса сен, ана. Ёле турсанг да, баланг эсингден кетмейди. Аны бетинде сен аз кыайгыны окуна кёрюрге суюмейсе. Сени баланга кыыйынынг таула бла тенгди. Аны кыайтаргын кыыйынды. Кыайтар деб сен да тилемейсе. Мен сени баланг эсем, аналыкы хурметинги тёппемде тутаргыа борчлума. Сени мен дуняда бир затха да алышаллыкы туююлме, анам!..»

Элде Фатиматны хапары эртде ёчюлгенди.

Бир джол Азаматха шахардан письмо келди. Кимден болганы тышында джазылмагын эди. Джаш конвертни ачды да письмону окуб башлады.

«Азамат, сен бу кыагытны окуб башланг, сейир этерге да болурса. Ким биледи, аузунга келгенни айтыб, сёкген да этерсе, билеме. Алай, аз, кёб болса да, джашаууму

ал кезиую сени бла байламлы болгъаны себебли, санга джюрегимдегин джазмай кьояргъа болмайма.

Азамат, кьутургъан черек, кесини толкъунларында тѣнгекни бир ауукъгъа дери ала барыб, артда чыгъарыб джагъасына атыб кьойгъанча, джашау да мени джолдан бир джанына тюртгенди. О-о, мен аны ючюн сени не аз да терслемейме. Битеу терслик кесимде болгъанын сеземе. Алай, не медет, кеч сезгенме. Сени кьатынынг болгъанын да билеме. Сен насыблыса, джашау санга зауукълу кѣрюне болур. Мен'а, Азамат, юйню тѣрт кьабыргъасына кьараб кьалгъанма. Бир бирледе, адам кѣрмезча, бир таша джерге кьачыб кетерлигим да келеди. Сенден сора эки кере эрге баргъанымы, ким биледи, эштген да болурса. Алай, ала бла да кьош нѣгер болалмагъанма. Хар зат кѣзюме, ичи джелден толгъан гыбытча, бош кѣрюнеди. Кьалай уллу джангылгъанем мен ол заманда!.. «Озгъан джауунну джамычы бла кьуугъанлай», аны да санга несин джазама. Алай, «Суугъа кетген таш кьармар» дегенча, амалсыздан джазама.

Азамат, ол заманда, кьуру сени угъай, сени джанынгча суйген анангы джюрегин аурутханымы да билеме. Шѣндю анга тюбесем эди, аллына джыгъылыб, кечгинлик тилер эдим...

Мен санга бу кьагъытны, сени насыбынга зарланыб, не да сенден бир зат тилеб джазмайма. Джашлыгъым эсима тюшюб, джашау джолда кесими тенглерим бла тенг баралмай кьалгъаныма джюрегим кюйюб, кеси насы-

бымы кесим джойгъаныма джаным кыйналыб джазама.

Кечгинлик бер, Азамат. Айыб этме, тилейме. Фатимат».

Азамат кягъытны окъуб бошаргъа, аны къатыны Саният, эшикден кириб, къатында олтурду.

— Азамат, не кягъытды бу, кимден келгенди?

— Ма, окъу,— деди Азамат. Бу кезиуде аланы джашчыкълары арбаздан хылыф кирди:

— Папа, папа!..

ХАДЖОСНУ ГЫНТДЫСЫ

Адамла бир бирлери бла аз тюрлю затны юсюнде танышмайдыла. Асланбек шахарда эт сатхан тюкенде ишлейди. Ханипа уа, тау элден келиб, педучилищеде окъуйду. Ала алгын бир бирлерин танымагъандыла. Алай бусагъатда ала ахшы танышладыла. Къуру танышла угъай, суйгенледиле. Къалайлыкъ бламы дейсиз? Бир джол Асланбек, кинодан юйюне кеч къайтыб келе, «Адамла, болушугъуз!..» — деген тиширыу къычырыкъ эштеди. Ол тюзюнлей къычырыкъгъа чабады. Эки джаш бир къызны ырбынга тыйыб, зор бла аны бууунунда сагъатын теше тургъанларын кѳредиле.

— Айыб туююмюдю сизге, тиймегиз къызгъа! — деб, хулиганланы алларына сюелди. Аладан бири хурджунундан бичакъ чыгъарыб, Асланбекге керилди. Джаш абчымады. Ол, къалай эсе да, хулиганны джингиригине уруб, къолундан бичагын чартлатды. Негерини бичакъдан айырылгъанын кѳрюб, экинчи хулиган джерден таш алады. Алай Асланбек, къарабкъарагъынчы кесини кючюн анга да кѳргюзтеди. Сакъал тубюнден тийген къарыулу джум-

дурукъ, хулиганны джерге къаблайды. Бу кезиуде эки милиционер да джетедиле.

Ол кече Асланбек Ханипаны общежитиягъа дери ашырды. Ала ол кече таныш болгъан эдиле.

Андан бери эки джыл озгъанды. Ханипа училищени бошаб, туугъан элине кетгенди.

Ала, адетдеча, юйдегили болургъа деб тохташхан болджал кюн джетгенди. Аны себебли, Асланбек кесини киеу нёгерлери бла джолгъа тебрейди. Тау элде уа къонакъланы сакълайдыла.

Ханипаны атасы Хаджос эфенди къызыны тюкенчиге баргъанына ичинден къууанады. «Не десенг да тюкенчи бай болмай амалы джокъду. Аллай киеуню хайыры тие турлугъу сёзсюздю», — деб, ол алай оюм эте эди.

Къонакъла да джетдиле. Асланбек, эски адетдеча, эки — юч тенг джашы бла энчи отоуда олтурады. Аны эки джанына эки къыз да чёкгендиле. Ала киеуню хурджунларын къармайдыла. Башха киеу нёгерле да, джерлерин табхандыла. Шапала къонакъланы алларында кеслерини ишлерин этедиле. Арбазда, къобуз согъуб, той барады.

Хаджос эфенди бир къауум къарт бла башха олтурады. Ала боза ичедиле. Къартланы бет шаугютлери къызаргъанды да иги джарыкъ сёлешедиле.

— Ала, Хаджос, соргъанны айыбы джокъду, киеуюнг къаллай тюкенде ишлейди? — деб, къарт Хаммай, узун къара мыйыкъларын да бура, сорду.

— Тюзюн билмейме, — деди Хаджос, боза

аякъны кѣтюре, — тюкенчи — тюкенчиди. Не тюкенде ишлесе да башхамыды.

— Да, тейри, Хаджос, аны уа бош айтаса, — деди биягъы Хаммай, эфендиге къаш тюблери бла джашыртын къарай. — Мен бир зат эштгенме да, ол керти эсе, иги туююлдо.

— Не зат эштгенсе? — деб, Хаджос Хаммайгъа аралады.

— Киеуюнго эт сатхан тюкенде ишлеген хапары барды.

— Охо, — деди Хаджос, кѣлю джумушаб, — аны уа неси аманды. Таулугъа этден багъалы не зат барды.

— Аны тюз айтаса, алай... — Хаммай, андан ары айтырлыгъын унутханча, джелкесин къашый, Хаджосха тюрслеб къарады. Хаммайны къатында олтургъан къарт аны быгъынындан тюрте:

— Бир къабын гырджынны он къабын этгенча эте турма да, не зат эштген эсенг да, айт, — деб къысды.

— Эштгеним олду, — деди Хаммай, бираз мычыб, джарсыулу ён бла, — Асланбек тонгуз эт да сатады...

— Хо бир да, деб къартла, кѣзлери да джаныб, Хаммайгъа улуу сейирсиниулюкде къарадыла. Хаджосну бозадан къызаргъан уууртлары акъсыл бола тебретиле. Бир кесекден ол олтургъан джеринден къобуб, Хаммайгъа джууукъ джанлады да, сабыр халда:

— Ийманынг хакъына, керtimi айтаса, огъесе ойнагъанмы этесе? — деб сорду.

— Оллахий, ойнамайма, — деди Хаммай, эки къолун кѣкюрегине салыб. — Аллах шагъатды, эштгеними айтама.

— Кимден эштгенсе? — деб Хаджос, бу джол ёню тюрлениб, къаты сорду.

— Кесибизни бийчеден, — деди Хаммай, джукъну да джашырмай. — Ол бирси кюн ша- харгъа баргъан эди, анда кёрюб келген- ди...

Хаджос, ачыкъ терезени аллына барыб, тышына къарады да, арбазда эт бишире тур- гъан джашладан бирине Джулдусханны ча- къырыб келирге буюрду. Мычымай, отоугъа, къара чикилясын да ойната, Джулдусхан кирди.

— Хаммай айтхан хапар кертимиди? — деб Хаджос аны аллына сюелди.

— Не хапарды ол? — деб, къарт къатын юйдегилени кёзлерине соруулу къарады.

— Асланбекни хапарын... Тонгуз эт сатха- ныны юсюнден, — деб, Хаммай къатыныны эсине салды.

Джулдусхан, «Къатын кибик, уялмай, аны несин айтдың» дегенча, эрине бюсюреусюз къарады.

— Керти хапармыды бу, кёзюнг бла кёр- генмисе? — деб Хаджос къайтарыб сорду.

— Кет аурунг, Хаджос, бу къууанчны юсюнде артыкъ сёзю не кереги барды, — деб, Джулдусхан баш джулургъа кюрешди. Алай, Хаджос, богъурдагъындан алгъанча, амалсыз этгенден сора, ол анга керти кёрге- нин айтыб, отоудан чыкъды. Хаджос, бир ауукъгъа дери, сын ташча, джеринден тебмей, сюелгенлей турду. Стол тегерегинде олтур- гъан къартла да, ауузларына къууут къабхан- ча, джукъ да айтмай, юйню иесини бетине тюрслеб къарайдыла. Отоуда шошду. Ол

шошлукъну джалан да тышындан эштилген адам ауазла бузадыла.

Бираздан Хаджос столгъа джууукълашды да, джунчугъан ауаз бла:

— Угъай, мен анга къызымы бераллыкъ тюйюлме, — деб, эшикге ал бурду. Къартладан бири аны атын айтыб, ызындан селешди, алай Хаджос анга да къарамай, отоудан суху чыкъды. Ол тюзюнлей киеу нёгерле олтургъан отоугъа кирди. Аны кёргенлей, къонакъла барысы да джерлеринден къобдула. Аланы таматалары Исмайыл, адетдеча, Хаджос эфендиге толу аякъны узатды. Алай эфенди аякъны алмады, ол къашларын тюйюб, къонакълагъа огъурсуз къарады. Киеу нёгерле сейирге къалдыла. Исмайыл аякъны да къолунда тутханлай:

— Хаджос, бу этгенинг къонакълыкъ намысыбызгъа чюйре келеди, — деди, кёлкъалды эте.

— Сизни кибик къонакъла манга керек тюйюлдюле! — деб джууаблады юй тамата. Киеу нёгерле бары да, джукъ ангыламай, бек сейирсиндиле.

— Хаджос, ангылат бизге да, не болгъанды? — деди Исмайыл, къолунда толу аякъны столгъа сала. — Не затыбызны джаратмайса?

— Бусагъат чыгъыб кетигиз мындан! — деб ёкюрдю эфенди. — Мен дин ахлусу адамма, туугъан къызымы динин сатхан къафыргъа бераллыкъ тюйюлме.

— Ол дегенинг? — деб, киеу нёгерледен бири, бет къаны тюрлениб, стол артындан чыкъды.

— Тонгуз эт сатыб айланган тюкенчиге, кыыз берген угъай, аны бери келиб, юйюмде олтургъаны окъуна улуу керехатды, — деди Хаджос, аман ийисден джийиргенген адамча эрнин-бурнун джыйырыб. — Манга аллай адамны джууукълугъу керек туююлдо.

— Айюнге, Хаджос, къалай ангыламайсыз... — деб Исмайыл эфендиге ишни болушун тюшондюрюрге акъыл этди, алай Хаджос:

— Мен бир затыгъызны да ангыларгъа сюймейме! — деб, аны сёзюн бёлдо. Къонакъла болгъан отоугъа кёб адам джыйылды. Ариу, таб бара тургъан къууанч къумурсха тёбени чачханча болду. Эки кызыны арасында къаушалыб олтургъан Асланбек ол хапарны эштгенде, къаны бузулуб, мыкгыл болду. Кызладан бири — Айшат аны къулагъына шыбырдаб:

— Джахил эфендиге кесибизни хорлатыб къойсакъ, айыб болур. Не айтырлыкъ эсе да, мен Ханипаны кесине бир тюеб келейим, — деди да, акъыртын отоудан чыкъды.

Киеу нёгерле уа алыкъа толу умут юзюб къоймай, кызыны атасы бла даулашадыла. Алай Хаджос эфенди, таш кибик, бир да джумушамайды.

Айшат Ханипагъа келгенде, ол мюйюшде сюелиб, эки къолу бла да бетин джабыб, джылай тура эди.

— Тенгим, джылагъанны къой да, ишни оноуун этейик. Асланбек сени джууабынгы сакълаб турады, — деди Айшат.

— Ах, быллай айыбха къалгъандан эсе, туумай окъуна къалгъаем, — деди Ханипа, кёз

джыламукъларын сыйпай.— Ол келгенле не айта болурла. Мен аладан бек уялама.

— Сен'а нек уяласа,— деди Айшат, тенгин джапсара,— сени атанг уялсын.

— Не этейим мен, айт, Айшат! Не этейим?

— Не этериксе, суйгенинг бла бар.

— Да мен'а угъаймы дейме да.

— Алай эсе, ишни башха тюрлю къурайыкъ,— деб, Айшат, дженгил окъуна тышына чыкъды. Айшат, джерине къайтыб келиб, Асланбекге:

— Ханипа хазырды.— деди. Киеуню бети, булутдан чыкъгъан кюнча, джарыды. Ол, Исмайылны чакъырыргъа къатында олтургъан джашладан бирин ийди.

Исмайыл олсагъат джетди. Аны бет къаны бузулубду.

— Не хиликгяды бу?! — деди ол, ачыуланьыб,— джыйырманчы ёмюрде быллай сейирликни ким кёргенди!..

— Биз кёрген'а болмаймыды санга,— деб, Айшат, джашыртын ышара, джеринден къобду да, Исмайылны къолтугъундан тутуб, эшик таба тартды. «Энди бу уа не этеди?» дегенча, Исмайыл Асланбекге къарады.

— Охо, мен сени ашагъанмы этерикме, неге къоркъаса,— дей, Айшат эшикни ачды. Асланбек Исмайылгъа «бар» деб къолу бла белги берди. Исмайыл, джукъ да ангыламай, имбашларын джыйыра, Айшат бла бирге юйден чыкъды.

Шапаладан бири, тамагъын кериб, къонакълагъа къычыра тургъан Хаджосну аллына барыб:

— Къурманлыкъ бишгенди, не этебиз? — деб сорду.

— Итлеге бер да ашамагъа къой! — деб къызды эфенди анга.

— Хаджос, сен манга къычырма, мен сени къулунг туююлме, — деб ачыуланды шапа. — Мен сени къартлыкъ хурметинги кёрюб, бу къууанч кюнюнде джумушунгу этиб айланганымы санга борчлу болуб этген сунма...

Айшатны акъылын Исмайыл бек джаратды. Ол, аркъасындан бир ауур джюк тюшгенча, солууун эркин ала айтды:

— Сора эфенди бла даулашханны къояйыкъ да...

— Угъай, — деди Айшат, аны сёзюн бёле, тегерегине сакъ къарай. — Сен бар да аны бла даулашны бютюн да къыздыр. Ханипа машинагъа миниб тамам болса, джашладан бири санга белги берир.

— Ахшы, Айшат, бек ахшы. — деб, Исмайыл даулаш бара тургъан отоугъа ташайды. Ол, акъыртын кесини джерине ётдю да, Хаджос бла сёзню андан ары бардырды.

— Хаджос, бюгюн биз бери бир бирни сынаргъа, не да бир бирни мараргъа деб келмегенбиз. Барыбыз да адам баласыбыз, барыбыз да бери къууанчха джыйылгъанбыз. Барыбыздан да бу къууанч санга улуу къууанчды. Сен'а аны кесинг буза тураса...

— Мен джылау болургъа тебреген ишими къууанчха бура турама, — деди Хаджос, Исмайылны сёзюн бёле. — Мени къызым, тонгуз эт сатхан тюкенчиге бармаса да, барыр адам табарыкъды.

— Ала болмачы, керексиз хапарладыла.

Джангыз кызынгы суйгенинден айырыб, сен не ахшылыкъ табарлыкъса? Асланбек, бир тюрлю бир айыбы болмагъан, иги джашды. Шахарда бек махтаулу тюкенчиледен бириди...

Бу кезиуде Асланбекни къатында олтургъан джашладан бири келиб, Исмайылгъа, джашыртын, къолу бла белги бериб, ызына айланыб кетди.

— Къой, Хаджос, биз хазна бир бирибизни ангылаялыкъ болмабыз. Джууукълугъунгу тилеб келгенек да, унамай эсенг, не этерикбиз, кетдик. Хайда, туругъуз джашла,— дей Исмайыл киеу нёгерлени биргесине тышына чыкъды. Эшик юсюнден ызына айланыб:

— Сау къал, Хаджос!..

— Барыгъыз, барыгъыз!.. Джолугъуз-мамукъдан!

Киеу нёгерле терк окъуна машинагъа миндиле. Олсагъатдан аны мотору гюрюлдеб, джолгъа тебреди. Киеу нёгерле орайданы кыыздырдыла.

— Кёрмейсе аланы,— деди Хаджос, узайыб баргъан машинаны ызындан хиликгялаб кюле,— быланы уа къуру бирлерин аллах уруб къоймагъанды, къалгъанлары да телиле кёреме.

— Аны не ючюн айтаса? — деб сорду къатында тургъан къартладан бири.

— Да айтмай'а, киеу нёгерле орайданы келинни алыб бара айтычудула. Адет алайды. Была уа не затха орайда айтыргъа кюрешедиле.

— Ким билсин,— деб къарт сакъалын сылады. Ол кезиуде ким эсе да:

— Хаджос, къайдаса!? Ханипа джокъду! — деб сёлешди.

— Не-не дейсе! — деб эфенди отоугъа къууулду. Эки кёзюне къан чабыб, аягъы басханны кёзю кёрмей, ол къызын излейди.

— Аппа, Ханипаны бош излейсиз, ол мында джокъду, — деди, арбазда ойнаб айланган сабийледен бири.

— Сора къайдады бу?! — деди Хаджос, ачыуланыб.

— Ол къонакъла бла кетгенди. Машинагъа мингенин кесим кёргенме.

— А-а-а!.. Начасдан туугъан начас!.. Къалыны уа?..

ДЖАЙЛЫКЪДА

Окьюу джыл бошалды. Школчула каникула-га чыкъдыла. Мусса, интернатда кеси бла бирге окьугъан сабийлеге:

— Хайда, тюбешгинчи сау-эсен болайыкъ, — деб, улуу адамча, саламлашыб айырылды. Воспитательница Аминат а аны автобус тохтаучу джерге дери ашырды.

— Мусса, не да болсун, элде кесинги таб джурют. Эштемисе? Элдегилеге «Кертиси бла окьуна интернатда уа сабийлени ариу кылыкыгъа юйрете кёреме» деб айытдырырча бол.

Аминат Муссагъа кёлюндегин айтыб бошагъынчы, асфальт салынмагъан джолну букьусун кётюре, автобус келди. Мусса воспитательницаны кьолун тутуб, автобуса минди. Машина тебрегенде, терезеден «Сау кьал» — деб кьол булгъагъан Муссагъа Аминат: «Окьюугъа кеч кьалмай кел!» — деб кычырды. Джаш башы бла, ахшы, келирме дегенча, белги берди.

Автобусну ичи, аны терезелери ачыкъ болгъанлыкыгъа, кызыуду. Мусса, бойнунда

пионер галстугун бир кесек бошлаб, джыгъасыны бир тюймесин тешди. Кенг джолну эки джанында нартюх бахчала, тирликлери джыйылгъан будай сабанла къаладыла. Мусса сабанлада тракторла бла кюзлюк культуралагъа джер сюре айланган механизаторлагъа къарайды. «Охо, тракторну джюрюте уа мен да билеме... — Быйыл школда производстволу окъууда ол кёблени озгъанды. Трактор джюрютюу джаны бла уа «беш» окъуна алгъанды. — Ай анасыны, атам тракторчу болса эди, каникулланы кезиуюнде мен аны юйде олтуртуб, тракторну кесим джюрютмеймем...»

Автобус элге джетгенде, кюн да батды. Мусса автобусдан тюшдю. Аны кёрюб тенглеритёгерегин алдыла. Саламлашыб, хапар сорадыла. Мусса да, кёбню кёргенча, хар бирини сорууна тынгылы джууаб берирге кюрешеди.

— Сиз'а быйыл лагерге бармаймысыз? — деб сорду сабийледен бири Муссагъа, элде школчуланы лагерлеге барлыкъларын сезди-ре.

— Бармай'а, — деди Мусса, — бизни интернатны окъуучулары быйыл кёб походлагъа да барлыкъдыла.

— Сен'а?

— Мен'а угъай.

— Нек?

— Быйыл мен джайлыкъгъа — атама барлыкъма, — деди Мусса таулагъа къарай. — Тилеб келгенме. Бийикликге чыгъаргъа сюеме...

Баям, ол кезиуде ишден келе тургъан ана-

сы тюбөб кьалмаса, тенглери Муссаны иги кесек заманны сёзге тыярыкъ болур эдиле.

— О, кьор болайым, джашым. Кьачан келдинг? — деб анасы Муссаны кьучагына кьысды. Сора, кьолундан тутуб, экиси да юйге тебретиле. Мусса тартыб кьолун анасыны кьолундан ычхындырды.

— Анам, гитче сабийча, кьолумдан тутуб бараса, — деди ол бир аз кёлкьалды этиб.

— Хо, аурууунгу алайым!... — деди анасы.

Кече кёбге дери ала джукьламадыла. Мусса анасына бла эгечлерине интернатда кьалай джашагьанларындан, кесини кьалай окьугьанындан хапар айтды.

— Анам, тамбла окьуна мен атама, кьошха барыргьа керекме. Эсингдемиди?.. — деди Мусса.

— Эсимдеди, джашым, эсимдеди... Алай, тамбла кьалай барлыкьса.

— Эртденликде Дадаш ары барлыкьды, — деди Муссаны тамата этечи.

* * *

Кьойчу Харун джашын кёргенде бек кьууанды. Аны алыб келген Дадашха да ыразы болду. Мусса чалбаш таулагьа, джашил сыртлыкьлагьа сейирсиниб кьарайды. Ол бери келгенине кьууанады.

— Ата, сиз кёбмюсюз? — деб сорду джаш.

— Кёб болмай! Колхозланы кьойчулары, сюрюучюлери, хазна кьалмай, мындадыла.

— Ол кьар тауланы ары джанында уа не барды?

— Аланы ары джанында эбзе халкъ джашайды.

Мусса соргъан затлагъа атасы джууаб бере, аны кесини окъууундан, джашауундан да халпар сорады.

Кюнле терк озадыла. Мусса атасы бла, къойланы кюте, узакълагъа чыгъады. Харун джашына джайлыкъланы таб хайырлана, къой кютюню юсюнден айтады.

Бир кюн эртденликде къоншу къошдан биреулен келиб, тамбла малчыланы улуу джыйылыулары боллугъун айтды. Анга Харунну махтаулу къойчу джыйыны къатышмай амалы болмазлыгъын да билдирди.

— Бирибиз къойла бла къалыргъа керекбиз. Алайсыз джарарыкъ тюйюлдю. Хусей, сенден кичибиз джокъду, сен къал, — деди Харун.

Артыкъ ыразы болмаса да, Хусей ачыкъдан угъай демеди. Аны ол халын сезген Мусса:

— Да сиз келгинчи мен'а кюталмаймамы да къойланы, — деди.

— Хо-о бир да. Сен къойчу болургъа алыкъа бир бёлек джыл керекди, — деди Харунну негерлеринден бири.

— Ма кёрюсюз, сизни биригизден кем кютсем... — деб Мусса къаты болду. Къойчула бир бирлерине къарашдыла.

— Угъай-угъай, — деди Харун. — Сени кесинге сегизджюз къойну ышаныб кетерге джарарыкъ тюйюлдю. Хусей бла бирге кютерсиз.

Кесине ышанмагъанлары ючюн джюреги бираз къыйналса да, джаш атасына сёз къайтармады. Эртденликде Мусса бла Хусейден

къалгъанла кетдиле. Хусей, аланы ызларындан къараб, ауур кючсюндю, Мусса анга:

— Барыргъа бекми сюесе? — деб сорду.

— Да суйгенден не файда?

— Алай эсе, бар, — деди Мусса. — Къойла ючюн не аз да джарсыма.

Къойчу, арсар бола, бир кесек сюелди. Сора «Къой, бир палах болса...» деб ойлай, хыджысын да имбашына салыб, кенге кетиб баргъан къойланы ызындан тебреди.

— Мен керти айтама, Хусей. Бир да къоркъма, бар!

Хусей джашны къатына джанлаб, аны отча джаннган джютю къара кёзлерине къарады. Сора хыджысын Муссаны къолуна тутдура:

— Ма, сора, былайдан узакъ джибермей кют. Мен терк окъуна къайтырма, — деб, сызылыб кетди. Мусса, къойланы кютюуге джайыб, тёпелерин къар басхан таулагъа къарай, школда айтыучу джырларын джырлайды. «Эх, шёндю устазларыбыз да, тенглерим да мени кёрселе эди...» — деб да ойлайды. Бир аздан къар тёпелени бирини башына къайдан эсе да гитче булутчукъ къонду. Мусса, анга къараб, сейирсинди. «Къайдан чыкъды ол булутчукъ олсагъатха?...»

Къойла отлай-отлай барадыла. Мусса да, аланы ызларындан, акъыртын, хыджыны суйрей барады. Ол гитче булутчукъ уллудан улуу бола башлады. Бир аздан'а, джабыу бла джабханча, ол, кюнню кёзюн тумалады. «Къара анга, — деди Мусса, андан да бек сейирсине, — къалай терк джайылыб барады...»

Булутла андан, мындан чыгъыб башладыла. Ала бекден бек къаралыб башладыла эм би-

теу кёкню джабдыла, джел уруб тебреди, төгерек мутхуз болуб, аз-аз тамычыла тамыб башладыла. Мусса, чабханын тохтатмай, сюрююню аллына ётгенде уа, буз уруб тебреди. «Къалай болсун эңди уа?.. — Мусса бираз абчыды. Къойла тынгысыз бола тебредиле. — Эки кюн алгъа атасы былайлада бир улуу дорбунну кёргюзтген эди. Ол къалайда эди?..»

Мусса төгерегине джютю къарайды, ёргеэншге чабады. Къойла джокгу болуб тебрегендиле, буз'а, ууакъ болса да, къатыдан къаты урады.

«Аха!..» — Муссаны джюрегин къууанч бийледи. Ол дорбунну табды да, къойланы, хыджы бла ура, дорбун таба сюрдю. Таб ышыкны сезген къойла, бир бири ызындан, ары терк джыйылдыла. Дорбуннга Мусса кеси да кирди. Ол кезиуде, кёгюрчюн джумуртхала кибик, уллуракъ бузла джерни къаты туююб тебредиле. Төгерек къарангы болду, ыранны ичи бла, шууулдаб, ырхы барыб башлады.

Харун эм аны нёгерлери, буз уруб башлагъанлай окъуна, атлагъа миниб, къойланы къутхарабыз деб, къошха къууулгъан эдиле. Ала кирмеген джер къалмай излейдиле, алай, не къойланы, не Муссаны табмайдыла. Харунну джюрегин улуу къоркъуу алгъанды.

Бир сагъатдан дегенлей кюн аязды. Ыранланы ичи бла, төшле бла эншге баргъан ырхы сууланы тауушлары тауланы шууулдатады. Бир заманда, эки къолун да кётюрюб, төбе башындан:

Эхе-хе-хе-ей! Табдым, табдым! — деб къычырды Хусей. Къойчула ары чабдыла. Ала,

Муссаны бла кьойланы улуу дорбунда тынч, ырахат тургъанларын кёргенде, кьууандыла.

— Сен'а кертиси бла окьуна джигит кёреме да! — деб кьойчула аны махтадыла. Муссаны джигитлиги джайлыкьдагьылагьа терк джайылды. Ол хапар элге да джетди. Колхозну сегизджюз кьоюн табигьат кьыйынлыкьдан кьутхаргъаны ючюн, интернатны пионерине — Муссагьа, колхозну правлени сайлатыб бир кьозуну саугьагьа берди. Аны ол джигитлигини юсюнден ол кеси окьугъан интернатха да джаздыла.

ФУТБОЛ

Ахмат школдан келе келгенлей, терк аууз-ланыб, дерслерин этиб, олсагъат юйден джокъ болуб кете эди. Анасы—Халимат джашын, не кюреше эсе да тыялмайды. «Энди бюгюн къутулсанг, сен кишисе», — деб тургъанлай окъуна, къараб къарагъынчы, думп болуб кетеди... Бу не алапат, не сейир!..

Эри ишден келсе, Халимат анга:

— Э киши, бу джашха не этерге билмей къалгъанма. Школдан келеди да, сора къайры эсе да гунч болуб кетеди. Хар ингир сайын кир болуб, бир бирде уа бутлары къара кесеу болуб келеди. Бу неге ушагъан ишди? Сен нек урушмайса? — деб тарыгъады.

— Охо, тенглери бла ойнаргъа бара болур. Аны не хатасы барды, — деб кишиси да улуу сан этмегенча джууаблайды.

— Да кюн сайын бу не тауусула билмеген оюнду?! Дерслерин да окъумайды!

— Э-э-э, Горуй къызы, — деди Хасан юй бийчесине, аз ышара, — дерслерине абери айтырлыгъынг'а джокъду. Ол отличникди. Ата-аналаны джыйылыуларында кесинг бол-

гъан эдинг да. Аны махтаб селешгенлеринде мени джингиригинг бла тюрте, бек кьууаныб олтура эдинг, тейри... Унутханмы этгенсе?

— Охо да, иги окьуйду деб, сабийни бошлаб кьояргъа джараймыды да?! Тохта, ол бери бир келсин. Мен мындан кёб тэзаллыкь туююлме.

Ингирде кеч, кенчегини тобугъу да джыртылыб, кёз туюбу да кьаралыб, Ахмат юйге алай келди. Аны кёргенлей, Халимат джау чыракьча кьабыныб, джашны чууунундан тутуб атасыны аллына келтирди да:

— Ма, кьарачы мынга! — деб кьычырды ол. — Кёремисе муну! Кьайда талатыб келесе кесинги былай?!

Хасан джашына акьыртын кьараб, кёз кьысды. Ахмат атасыны кёл этдиргенине ичинден батырланса да аны тыш сыфатында уа анасындан кьоркьгъан халы барды.

Халимат ачыулана кетиб, тынчайды. Ушхууур ашаб бошагъандан сора, атасы бла джашы балконнга чыкьдыла.

— Кьалайды ишинг? — деб сорду Хасан джашына.

— Бюгюн тренер мени ортагъа салгъанды. Мындан ары ортада тоб уруучу боллукьса дегенди.

— Иги ойна. Сен гол урмай бир оюн озмасын, эштдингми?.

— Бюгюн джарау этгенибизде юч гол ургъанма.

— Охо-о-о... Аперим... Эх, сен былай бир айтхылыкь футболист болсанг эди...

Бу кезиуде Халимат кирди. Атасы бла баласы сёзлерин башхагъа бурдула. Халимат ол

футбол дегенни кёрюб болмайды. Джашыны ол оюннга къатышыб айланнганын билсе, ол аны арталлы да унарыкъ туююлдю...

Алай бла ортада бир бёлек джыл ётдю. Ахмат да онунчу классны джетишимли бошагъанды. Алай, анасындан джашырын джарауларын'а бардырады.

Бир кюн Ахмат атасына:

— Тамбла керти эришиу оюнубуз башланады. Бир кючлю команда бла ойнарыкъбыз, — деди.

— Аха. Ахшы... Бек ахшы! Мени бетими джерге къаратма, эштемисе?... — деди Хасан.

Экинчи кюн шабат кюн болгъаны себебли, Хасан ишден эртдерек къайтды. Джарыкъ ышара, ол бийчесине:

— Горуй кызы, бюгюн былай паркга да бир чыгъайыкъ. Халкъгъа да къарайыкъ, — деди.

— Ы-ы-ы... Ишим кёбдю, быстыр джууаргъа керекме, — дерге кюрешди, алай эри къаты болгъандан сора, бой салды.

Джолда кетиб бара, Халимат джарсыйыракъ да болуб айтды:

— Бир аз сакълаб, Ахматны да биргебизге ала чыкъмагъаныбызны аман этдик.

— Тейри, алай этсек да боллукъ эди, — деди Хасан, кёлюнден кюле.

Стадионнга джууукълашханда ол юй бийчесине:

— Кел, кирейик, — деди.

— Угъай, аурунг, ол биягъы футбол болур.

— Угъай-угъай, юйюнге, не футболду ол.

Бизникиле Москвадан келген геджефле бла тутушадыла.

— О-о, алай эсе кирейик, — деб джарыды Халимат. Билет алыб экиси да стадионнга кирдиле. Халкъ кёбдю. Ала, табыракъ джерни сайлаб, олтурдула. Бир кесекден джашил футбол майданга кызыл, акъ майкалары бла футболчула чыкъдыла. Халимат эрине кезлерин джандырыб, ачуланыб къарады:

— Адагъанмы этгенсе?

— Охо, олтур, не боллукъду санга!..

— Джангызым ёлмесин, олтурмам.

— Охо, энди келгенден сора...

— Угъай, угъай, мен мында халкъны кычырыгына тезаллыкъ туююлме, — деб Халимат джеринден кьобду.

— Атангы джаны ючюн, олтур... Бусагъат сейирлик боллукъду.

— Тюз кычырышыб башлагъанлай кетерикме, — деб Халимат джерине олтурду. Радиода дикторну ауазы эштилди. Ол бюгюн ойнагъан командаланы бла футболистлени атларын айтыб башлады. «Спартакны» оюнчулары: Хаударов Мажид, Османов Ануар, Николаев Петр, Батыров Ахмат...»

— Оу кюнюм, Батыров Ахматмы деди? — деб Халимат хайран бола, бир эрине, бир'а джашил майданда оюн башлангынчы джарау эте тургъан футболчулагъа къарады... — Эштингми, э киши, Ахматны атын айтды ушайды да?! Оу кюнюм, — деб Халимат, кезлерин джандырыб, сир болду. — Э киши, оу кюнюм, ма, ол кызыл майкасы бла алгъа чабыб баргъан Ахмат ушайды да? Ахмат!..

— Тынч олтур, бу къадар халкъдан уялмай-

мыса, — деб Хасан юй бийчесини дженгинден тартды. Халимат адыргыгъа къалды.

Оюн башланды. Бир кесекден Ахмат тобну сюрюб чабыб баргъанлай, джыгъылыб тёппе турду. Халимат джеринден секириб къобду: «Оу ананг, оу ананг, хариб...» — дегинчи, ол, секириб, къобуб, дагъыда тобну ызындан чабды. Оюнну джыйырма бешинчи минутунда, Ахмат узакъдан уруб «Динамо» команданы эшигине тобну киргизди. Стадион гюрюлдеди. «Ахмат, Ахматчыкъ, энтда да, энтда да бир то-об» — деген кычырыкъла эштиледиле. Хасан'а юй бийчесини къолун къаты кысыб, башын кётюрюб, байрамдача къууанады. Оюнну биринчи кесегини ахырында, динамочула тобну спартакны эшигине кийиредиле. Бу джол'а стадион шош болду.

Онбеш минут солуб, футболчула оюнну андан ары бардырадыла. Кёб бармай, биягъы Ахмат динамочулагъа дагъыда гол урду. Биягъы стадион гюрюлдеди. Ахматны атын махтаб тегерекден кычырдыла. Бу джол Халимат да ышарды.

— Батыров айтыб айтмазча футболчу болукъду, — деди Хасан бла Халиматны аллында олтургъан бир киши нёгерлерине. — Къарачыгъыз, къарачыгъыз, къалай уста ойнайды!.. Ай, аперим!..

Ол сёзле Хасанны джюрегине, джау джакъгъанча, хычыуун тиедиле. Алагъа Халимат да суююб тынгылайды. Оюн бошалды. Спартакчыла 2:1 санда хорладыла. Хасанны таныгъанла — шуёхлары аны эм Халиматны къолларын къаты кысыб, Ахмат ючюн ыспас этедиле.

— Джашынг шахарыбызны спорт намысын кётюрлюк джашды, — дейдиле ала. Хасан ёх-темленнгенин джашыралмайды. Халимат да кёлюнден кьууанады.

Ала юйге келдиле. Бир аздан'а Ахмат да джетди. Анасына урушханмы этесе дегенча кьарады. Алай Халимат урушурну орнуна:

— Энди уа кьачан тоб ойнарыкьсыз? — деб сорду.

Ахмат джарыкь ышара, анасыны белинден кьучакьлады.

НАСРА-ХОДЖА БИЗНИ ЁМЮРДЕ

1

Бир джол Ходжа, меулют этдириб, юйюне къайтыб бара тургъан эфендиге тюбеп:

— Ала, эфенди, ассалам алейкум, алыкъа сен саумуса? — деб сейир эте сорду.

— Сен кимсе? Мен сени танымайма, — деди эфенди, иги ыразы болмай.

— Къара анга, Насра-Ходжаны къалай унутханса?!..

— А-а-а... Тохта, тохта!.. Къайдан чыкъдынг, Ходжа? Сени джаннетге эртде кириб кетген хапарынг бар эди да?

— Анда джерими санга къоюб келеме, энди ары сен бар, — деб Ходжа озуб кетди. Эфенди, аузу толу чибиджи къабханча, эрни-бурну джыйырыла къалды.

2

Ходжа тирменчи болуб ишлегенинде, хар тирменлик алыб келгеннге:

— *Аллах-аллах!.. Халкъны укун тарта, кеси-*

микин тартыргъа заман окъуна табылмайды, деб джарсыйды. Адам болмагъан заманда къатыны анга:

— Ала, Ходжа, тартыр затыбыз да болмай тургъанлай, хар келгеннге алай нек айтаса? — деб сорду.

— Алай кибик айтмасанг, урлаб ашагъан сунарыкъдыла...

3

Халкъ, къалай эсе да, бир кезиуде, Ходжаны сюдню таматасына айырды. Биринчи ишлеб башлагъан кюнюнде, анга орта джашаулу къатын бла киши келдиле.

— Биз айырылгъан этебиз, — дедиле ала.

— Нек? — деди Ходжа.

— Къатынны тили отда къызгъан шиш кибикди, бичакъ кибикди, джыланны тили кибикди, — деди киши.

— Сени тилинг'а, сени!?! — деб къатын эрин джаныды. — Сени ол джаханим тилинг болмаса эди, биз джашаб турлугъек.

— Сора, бир бирден тиллеригиз ючюн айырыласыз, алаймыды? — деб сорду Ходжа.

— Алайды.

— Алай эсе, сизни ишигиз къыйын туююлдю, — деди Ходжа, столда китабны алыб, аны бетлерин ача. — Джангы параграфны, джангы статьясыны «б» бёлюмюню экинчи кесегинде айтылгъаннга кёре, сизни экигизни да тиллеригизни кесерге керекди.

— Джолдаш судья! — деб эр бла къатын олтургъан джерлеринден секириб къобдула. —

Биз аллай закон болгъанын билмегенбиз, ансы...

— Аллай закон барды,— деди Ходжа, ала-ны сёзлерин бёле. — Юйюгюзге кетиб бара, аны юсюнден мени къатыныма да чалынды-рыгъыз.

4

Бир кюн эллилери Ходжаны бийик чинар терекни тюз тёппесине миниб тургъанын кёрдюле да:

— Ходжа, анда не этесе? — деб сордула.

— Совет Союзу гербин кёрюр эсем деб, Айгъа къарайма.

5

Къатыны бир джол Ходжагъа:

— Талай джылдан бери бирге джашайбыз, алыкъа манга сен сюеме деб джангыз бир кере да айтмагъанса? — деди, кёлкъалды эте.

— Да ётюрюк айтмазгъа антым барды,— деб джууаблады ол.

6

Ходжа ёкюл болуб ишлеген кезиуюнде, бир джол анга сюдде ултхачыны кьорууларгъа тюшдю. Прокурор судьядан «Ултхачыгъа юч джыл берирге керекди»,— деб тиледи. Ходжа аны бла келишмеди.

— Сиз сюдде терсленнгенни аманлыкъ ишин болмаса, иги ишин, нек эсе да, кёрюрге суймейсиз. Ол ючджюз сом ултха алгъанды деб, кьуру аны кёзге тутасыз. Мен аны кеси бла сёлешиб, улуу тюзелиб баргъанын ачыкь-

лагъан бир къауум шартланы билгенме: Сюдде терсленген бек алгъа минг бла экиджюз сом ултха алгъанды. Экинчи кере — минг сом, ючюнчю кере сегизджюз сом, тёртюнчю кере — бешджюз сом эм бек ахырында джалан да ючджюз сом алгъанды. Артда алгъанын билиб, сиз анга кёре сюд этесиз. Алай, ишни башындан къарасанг, сюдде терсленгенни тюзелиб баргъан адам болгъаны ачыкъ кёрюнеди. Ол ултханы аздан аз ала баргъаны анга толу шагъатлыкъ этеди. Джолдаш судья ол зътны эсге алырыгъызны тилейме.

— Охо! — деди прокурор, эки кёзю джаныб. — Аны эсге алмай'а. Мен джалан да бир джол ултха алгъан сунуб турама, ансы, бу уа эртдеден юйренген бёрю кёреме да. Анга он джылдан аз берирге джарарыкъ туююлдю.

Эшигими джабдынг дегенча, ултхачы ёкюлге къарады.

— Да, мен не этейим, была ангыламайдыла, — деб Ходжа имбашларын джыйырды.

7

Бир ингирикде, Ходжа къойланы ыстауатха джыя тургъанлай, мал дохтур келди.

— О-о, кёб болсун, Ходжа, — деди ол, атындан тюше.

— Къойламы, огъесе актламы? — деб сорду Ходжа.

— Не айтханынгы ангыламайма.

— Сен келген сайын къойла аз бола, актла уа кёб бола барадыла. Аны себебли кёб болсун деб аладан къайсыларына айтханынгы ангылатыб айта турсанг, иги боллукъ эди.

8

Ходжа, Мекяда болгъанында, исси кюнлени биринде базаргъа барыб, аууз сууу келе, улуу харбызлагъа къарай эди. Ол тюз кесича этиб айланган бир таныш эфендини кёрдю да, аны къатына барыб:

— Ала, эфенди, сен ораза тутамыса? — деб сорду.

— Аллах, аллах!.. Ораза тутмай'а? Тутама.

— Не иги болду, алай эсе, — деб Ходжа, хурджунундан ахча чыгъарыб, харбызланы бирин алды да, алайда окъуна туураб, ашаб башлады.

— Тоба астофируллах, бу этгенинг неди, Ходжа?.. Сен ораза тутмаймыса? — деб сейирсинди эфенди.

— Тутуучем, алай энди тутарыкъ туююлме.

— Нек?

— Сен тутханынг ючюн.

— Охо, мен тутханлыкъгъа, сен нек тутмайса?

— «Эфендини айтханын этсенг да, этгенин этме» деген акъыллы сёз халкъда эртдеден бери джюрюйдю, — деб Ходжа харбыздан тоуб, къарнын сылай кетди.

9

Ходжа, окъууну бошагъанлай, корреспондент болуб редакциягъа ишге киреди. «Ыхы, иги болду, — деб къууанады ол, — энди тышына чыгъыб дунияны да бир кёрюб тебрейим...»

Бир джол редактор джангы корреспондентни чакъырыб:

— Ходжа, санга командировкагъа барыргъа тюшгенди, — деди.

— Ол къууанчлы кюнню мен къалай ашыгъыб сакълайма, сен аны билсенг эди, — деб жарыды Ходжа.

— Алай эсе, бютюн да игиди. Джайлыкълада колхозланы фермаларына барыб, репортаж джазыб къайт.

— Бек ахшы... Мен алыкъа, туугъанлы, малчы къошлада болмагъанма. Энди аланы кѳрген манга насыбды, — деб Ходжа командировкагъа кетди. Къошда анга жарыкъ тюбедиле. Ферманы таматасы, аны биргесине айланыб, малланы кѳргюзтдю. Ходжа малладан бирини къатына джууукъ барыб ферманы таматасына:

— Да, муну къарны уа бек уллуду, къачан къозларыкъды? — деб сорду.

— Ол къозларыкъ туюкдю, ууаныкды, — деди ферманы таматасы.

Ходжа кесини билимсизлиги бла уллу айыбха къалыргъа тюшгенин терк сизди да, ферманы таматасыны аркъасындан къагъа:

— Джаша, — деди. — Мен, бош, сени малчылыкъда билиминги сынар ючюн сорама ансы, ууаныкны къозламазлыгъын'а мен да билеме, — деб ышарды.

10

...Уй, гяур, итден туугъан ит. Сени ол дунияда, джаннетге угъай, джаханимге да къоймазла!.. — деб, анасы арбазда джашына уруша

эди. Бу кезиуде алайны озуб баргъан Ходжа,
аны эштиб тохтады да, джашны анасына:

— Охо, ары да, ары да кьоймасала, кьай-
тыр да келир, аны не сёзлюгю барды, — деди.

БАШЛАРЫ

П о в е с т ь

Ёксюзню кьадары	3
Х а п а р л а	
Ауур кючсюнюу	108
Джангылыч	116
Хаджосну гынтдысы	127
Джайлыкьда	137
Футбол	144
Насра-Ходжа бизни ёмюрде	150

Джагафар Зубеирович Токумаев

СУДЬБА СИРОТЫ

На балкарском языке

Редактор А. М. Заидов

Художник В. С. Орленко

Художественный редактор И. Г. Абрамов

Технический редактор И. Х. Бабаев

Корректор Н. А. Будаева

Сдано в набор 30/IX 1966 г. Подписано
к печати 2/XI 1966 г. Бумага типографская № 3
70×90¹/₃₂. Физ. печ. л. 5. Усл. печ. л. 5,85.
Уч.-изд. л. 5,1. Тираж 1000 экз. Заказ № 8123.
ЧО1010.

Цена 19 коп.

Кабардино-Балкарское книжное издательство
Нальчик, ул. адмирала Головки, 6.

Типография им. Революции 1905 года
Управления по печати при Совете Министров
КБАССР
Нальчик, проспект им. Ленина, 33.

БАГЪАЛЫ ОКЪУУЧУЛА!

Бу китабны магъанасына, полиграфия къура-
лыуна кесигизни бюсюреуюгюзню юсюнден
Къабарты-Малкъар китаб басмагъа бу адрес бла
джазыргъызны тилейбиз.

г. Нальчик,
ул. адмирала Головки, 6
Кабардино-Балкарское
книжное издательство.